

Chirurgie in 's-Hertogenbosch in 1778-1779

De oorspronkelijke versie van deze bronnenuitgave is afgedrukt in het tijdschrift *Boschboombladeren*, onder de titel 'Het dagboek van chirurgijn Jan Bolsius' en verschenen als nr. 33 in januari 1986. In december 2014 – januari 2015 werd deze tekst bewerkt, gedigitaliseerd en op 3 januari 2015 geplaatst op de website academia.edu. Aangezien door de bewerking veel is toegevoegd dient de gebruiker deze tekst als een nieuwe publicatie te beschouwen. Om die reden is de oorspronkelijke paginering van het artikel uit 1986 weggelaten. De wel aangegeven paginering is die van de bron.

1.

Bronnen over patiënten zijn schaars

Het archief van het Groot Gasthuis bevat veel informatie over de middelen die dit gasthuis ten dienste stond om zijn taken uit te voeren en over de mensen die voor de patiënten zorgden. Het archief bevat echter maar heel weinig informatie over de mensen voor wie gezorgd werd. Patiëntendossiers werden in dit ziekenhuis pas vanaf 1924 aangelegd, en dan aanvankelijk alleen nog door de afdeling Interne Geneeskunde. De afdeling Chirurgie volgde pas in 1951. De patiëntenadministratie was vooral bedoeld voor de inning van het verpleeggeld en bevat maar weinig gegevens over de ziekten en gebreken waaraan de opgenomen patiënten leden. De achttiende-eeuwse patiëntenregisters zijn bewaard vanaf de achttiende eeuw. Zij noemen wel de reden van de opname en de doodsoorzaak, maar de diagnostiek van destijds beschreef eerder wat er te zien was dan wat er werkelijk aan de hand was. Vaak wisten de medici ook niet wat er zich afspeelde in het lichaam. De gebruikte termen weerspiegelen de stand van de geneeskundige wetenschap van die tijd. Veel documenten over de zorg zijn normatief, dat wil zeggen dat zij voorschrijven hoe het moest, maar dat wil nog niet zeggen dat het er in het gasthuis ook zo aan toeling. In de praktijk lichtten medici en verplegers met heel wat regels de hand. Nog minder is er bekend over de ervaringen van patiënten, die bijna altijd arm of bijna arm waren. Wie het zich kon veroorloven, liet zich thuis verplegen en verzorgen en liet de dokter aan huis komen. Juist om deze reden is de hieronder uitgegeven bron zo waardevol. Ze laat zien hoe mensen in de late achttiende eeuw in 's-Hertogenbosch behandeld werden.

Twee belangrijke bronnen waaraan veel informatie in dit artikel is ontleend, zijn de jaarrekeningen en de registers met besluiten ('resolutiën') van de regenten vanaf 1653 tot en met 1800. Fons Bergmans, de in 1988 overleden medewerker van het archief van de Godshuizen, maakte tussen 1981 en 1984 samenvattingen van al deze besluiten. Resultaat waren tien gestencilde delen die antiquarisch nog te koop zijn onder andere bij het in Liempde gevestigde antiquariaat Duthmala en zijn in te zien op het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. De jaarrekeningen zijn met hiaten vanaf omstreeks 1450 bewaard. De archieven van de Bossche Godshuizen waaronder dat van het Groot Gasthuis waren tot en met 1991 in eigen beheer. In dat jaar werden zij door het bestuur van de Stichting

Godshuizen in langdurig bruikleen gegeven aan de gemeente 's-Hertogenbosch die ze onderbracht in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch. Daar berusten zij nog steeds. Door de inbruikleengeving is de toegankelijkheid ervan groter geworden, wat ook de bedoeling van de overeenkomst van 1991 was. Ik was zelf van 1979 tot en met 1991 archivaris van de Godshuizen en ging in 1992 mee over naar het Stadsarchief waar ik tot en met 1999 heb gewerkt.

2.

De oudste geschiedenis van het gasthuis

Op 30 maart 1274, Goede Vrijdag, deed Willem van Gent een schenking aan waarschijnlijk alle toen in de stad bestaande geestelijke instellingen én aan het enige gasthuis dat er toen was. 's-Hertogenbosch bestond als stad toen ongeveer een eeuw. Deze schenking van in totaal 35 pond penningen leuven vormde een enorm bedrag. In de dertiende eeuw ontstonden in veel steden in noordelijk Brabant gasthuizen. Van geen van hen is bekend wanneer zij precies werden opgericht. De oudste vermeldingen van gasthuizen in Breda en Bergen op Zoom stammen uit 1246. Het Bossche gasthuis is waarschijnlijk in of zeer kort voor 1274 ontstaan.

Enkele jaren later in 1277 stelde de bisschop van Luik - 's-Hertogenbosch viel tot 1559 onder het bisdom Luik – statuten vast. Aan het gasthuis was een convent verbonden dat bestond uit broeders en zusters. Bijna een eeuw later in 1376 was het nodig ter bestrijding van ingeslopen misbruiken nieuwe bepalingen toe te voegen. Het gasthuis was toen al bestemd om armen die aan allerlei ziekten of gebreken leden op te nemen en te verzorgen. Het convent bestond in 1376 uit zeven religieuze zusters en één lekenbroeder; de overige broeders waren verdwenen.¹

Het vermogen van het gasthuis bestond uit twee delen: een deel was gereserveerd voor het convent, het andere voor zoals er steeds staat 'de arme zieken'. Een derde deel werd verdeeld tussen de zusters en de zieken, soms in de verhouding 50-50, maar ook wel eer derde – twee derde. De administratie van het gedeelte van het convent is op één rekening na verloren gegaan.

3.

Verplaatsing in 1458

Oorspronkelijk was het Groot Gasthuis gevestigd naast de Gevangenpoort, dus buiten de oudste stadsmuur. Daar liggen nu de Nederlandse Hervormde Kerk en de St. Annaplaats. In het midden van de vijftiende eeuw was het aantal opnamen zo sterk toegenomen dat de bestuurders op zoek gingen naar een plaats waar men de ruimte had. Het oude gasthuis was

¹ De tekst van de statuten van 1277 in: *Oorkondenboek Noord-Brabant. Deel I*, nr. 343. Zie ook: A.C.M. Kappelhof, 'Hospitälern in den Niederlanden in der frühen Neuzeit (1530-1820)', in: *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 115/3-4 (2007) 312-342.

namelijk aan alle kanten ingebouwd en kon niet meer uitbreiden. Tussen 1454 en 1467 werd een terrein aangekocht dat ten noorden van de Markt aan de overzijde van de Dieze lag. Dat duurde zo lang omdat het terrein verkaveld was in een groot aantal kleine percelen en op de meeste ervan renten waren gevestigd. De gasthuismeester moest deze een voor een aankopen. Resultaat is een berg van op perkament geschreven oorkonden.

In 1458 en volgende jaren ging men over tot de bouw van een nieuw gasthuis. Dat kon pas doorgaan nadat de paus, Calixtus III (1455-1458), daar in 1456 toestemming voor had gegeven. Het Groot Gasthuis, later Groot Ziekengasthuis genaamd, is op dit terrein blijven staan tot de overplaatsing naar een terrein in 's-Hertogenbosch-West. Van de vijftiende-eeuwse gebouwen is alleen nog een complex bijgebouwen over dat in later tijd herhaaldelijk is verbouwd en daardoor zijn middeleeuwse karakter is kwijtgeraakt. Deze gebouwen staan in 's-Hertogenbosch bekend als de oude apotheek, de waterpoort en het zusterhuis. De gasthuispoort dateert uit het midden van de zeventiende eeuw en is in 1916 op de oorspronkelijke plaats herbouwd.² In het gebouw waar de Dieze onderdoor stroomt bevindt zich de zaal waar de regenten na 1629 wekelijks vergaderden en waar nu de rederijkerskamer Moses Bosch is gehuisvest.

4.

Secularisatie van de zorg

Vanaf het midden van de veertiende eeuw werden er in 's-Hertogenbosch meer gasthuizen opgericht. Aangezien het gasthuis van 1274 het oudste én het rijkste was kreeg het de naam van Groot Gasthuis. In de vijftiende en zestiende eeuw nam de invloed van de stadsbesturen op de gasthuizen overal toe; zo ook in 's-Hertogenbosch. De bisschop behield echter dankzij het convent en de eigen kapel, die in 1456 een parochiale status kreeg en waaraan twee priesters verbonden waren, een vinger in de pap. De geestelijke stand viel immers onder zijn gezag. Twee jaar later wist het stadsbestuur van de hertog van Brabant gedaan te krijgen dat het zonder inmenging van anderen, dus ook niet van de bisschop of de aan hem ondergeschikte officiaal (de geestelijke rechter), de meesters van het Groot Gasthuis, het Geefhuis en de Leproserie in Hintham mocht benoemen. Coopmans acht het overigens mogelijk dat de officiaal toch krachtens de oudere statuten van 1376 optrad als medebenoemer, maar sporen daarvan vond ik in het archief niet terug.³

In 1519 had de situatie zich in een bedenkelijke richting ontwikkeld. De gasthuismeester had alle macht aan zich getrokken en de zusters hadden niets meer in te brengen. De dames zagen geen ander middel dan zich met een open brief te richten tot het stadsbestuur en de burgerij.⁴ Vroeger kookten de nonnen zelf voor de zieken en maakten ze voor hen klaar wat ze lekker vonden. Maar de meester Jan van Berkel had enkele dienstboden die van het

² Vreemd genoeg is er in het overigens goed bewaarde archief van het gasthuis niets te vinden over de bouw van deze in klassicistische stijl uitgevoerde poort met in het fronton het wapen van de stad.

³ Coopmans, *Godshuizen vóór 1629*, 114-116.

⁴ Gepubliceerd in: G. van den Elsen en W. Hoevenaars ord. praem. ed., *Analecta Gijsberti Coeverincx* (deel II; 's-Hertogenbosch, z.j. [1907], p. 34-37. Gijsbert Coeverincx (1539-1613) was geboren in St. Oedenrode, deken van het kathedraal kapittel en de tweede man in het bisdom 's-Hertogenbosch.

platteland kwamen aangesteld, meiden die helemaal niet koken konden. Als het eten klaar was, dan verdeelden zij en niet de zusters het onder de zieken. Erg lekker was het allemaal niet, want het vlees stonk soms en de maden liepen erover heen. De porties waren veel kleiner dan vroeger. Protesten hielpen niet, de meester dreef gewoon zijn zin door. Er waren te weinig lakens, er was gebrek aan pleisters en verband, zodat de zieken soms hun eigen hemd moest scheuren om aan verband te komen. Als de zieken verbonden werden, kon er geen kaars om bij te lichten af. De zieken leden kou omdat de dekens door een door versleten waren. Er waren wel goede niet gelapte dekens, maar die werden in een kist bewaard en mochten op alleen op hoogfeestdagen gebruikt worden. Een eind verderop komen de zusters weer terug op het eten. Op visdag, dat was de vrijdag kregen de zieken harde stokvis, zoute haring en twee kleine kattevisjes op een schotel uitgereikt. Er was maar weinig azijn om dat wat smaak te geven en als het eten op de zaal kwam was het koud. En als wij, zo schrijven de boze zusters, er wat van zeggen, dan maakt meester Jan een gebaar of hij ons wil meppen.⁵ Op de dagen dat er vlees op het menu stond, kregen de patiënten alleen kopvlees, lever en afsnijdsel dat ze in de keuken niet konden gebruiken. Ook de pap, de moes (een mix van gestoofde groenten) en het dunne bier deugden van geen kanten. De zusters vragen om Godswil dat de 'goede heeren' (= het stadsbestuur) en de burgers hen te hulp komen om aan deze wantoestanden een einde te maken. Aan het eind gekomen van hun klacht schrijven de zusters nog dat zij vroeger een lekenbroeder hadden die geloften had afgelegd en die ook meehielp in de zorg. Daar had de meester ook een einde aan gemaakt. In zijn plaats was een schrijver gekomen die naar de pijpen van de meester danste en zich om de zieken niet bekommerde.

Zelfs als we aannemen dat de zusters overdreven, dan geeft dit stuk te denken. Het eten was een belangrijk onderdeel van de zorg. Veel zieken kwamen naar het gasthuis om aan te sterken door het goede voedsel. De secularisatie van de zorg had geleid tot een gevoelige achteruitgang van de kwaliteit ervan. En dat, let wel, al lang vóór 1629, in een tijd dat er van een reformatie of van protestanten nog geen sprake was!

5.

De overeenkomst van 1540

De conflicten tussen de zusters en de meester liepen uit op een hoogoplopend geschil tussen de bisschop en het stadsbestuur. In 1540 leidde dit tot een uitgebreide overeenkomst. Feitelijk was dit een compromis, maar de stad kreeg wel de vrijwel volledige zeggenschap over het Groot Gasthuis.⁶

De overeenkomst van 1540 bevat, evenals de statuten van 1277 en 1376, uiteraard ook bepalingen over de zieken. Voor opname komen alle zieken in aanmerking met inbegrip van pestlijders, maar voor hen is er het achter in de hof gelegen pesthuis, dat kort na 1470 werd gebouwd. Personen die van buiten de stad komen worden dus toegelaten. Er is geen plaats

⁵ 'Ende als yet hiertoe segghen, Jan van Berckel soe ghebeert, of hij ons slaen soude'. Elsen en Hoevenaars, *Coeverincxs*, II, 35.

⁶ J.P.A. Coopmans, *De rechtstoestand van de Godshuizen te 's-Hertogenbosch vóór 1629* ('s-Hertogenbosch, 1964).

voor zinnelozen en melaatsen, want voor hen zijn al eerder aparte gasthuizen gesticht. De Leproserie, die in Hintham lag, wordt zelfs al in 1274 genoemd. Het Zinnelooshuis Reinier van Arkel is in 1439 gesticht. De meester van het gasthuis treedt op als dagelijkse beheerder. Hij is als enige bevoegd om patiënten op te nemen en hen weer te ontslaan. De overste van de religieuzen noch de chirurgijn, die het gasthuis toen al had, waren op dit punt dus niet bevoegd. Wie opgenomen is, moet terstond biechten, Mensen die daar bezwaar tegen maken kunnen meteen weer vertrekken. De verleende zorg was namelijk op de eerste plaats zielzorg, de zorg voor het lichaam kwam op de tweede plaats. Mensen die niet ziek zijn, mogen wel worden toegelaten, maar niet voor een langere tijd. Het gasthuis is er voor zieken, niet voor ouderen of gehandicapten die langdurige zorg nodig hebben. Een hele reeks bepalingen gaan over het eten en drinken dat de zieken krijgen. Voor zieken bestemde eten mocht niet naar buiten worden gesmokkeld of door de zusters of verplegers/verpleegsters mee worden genomen. Tijdens de maaltijden mocht niemand, zelfs de nonnen niet, in de ziekenzalen komen, en dat alles om maar te voorkomen dat er een stukje roggenbrood of een kom soep in handen zou vallen van mensen voor wie dit niet bestemd was. Het probleem van het eten speelde in de achttiende eeuw nog steeds. De verpleging was het werk van religieuze zusters en van 'boden', lekenvrouwen die door de meester werden aangesteld. Het aantal zusters werd in 1540 van zeven op acht gebracht omdat, zo staat er, de toevloed van zieken de laatste jaren zo groot was geweest. De boden waren belast met de uitdeling van het voedsel en stonden onder leiding van een 'vader' en een 'moeder' respectievelijk voor de mannen- en de vrouwenafdeling. Wat de zusters nu precies deden, wordt uit de statuten niet duidelijk, wel hoe zij hun diensten draaiden: iedere week twee andere zusters, zodat elke zuster eens in de vier weken een week in de ziekenzalen moesten zijn en moest helpen om de zieken te verzorgen. Ik vermoed dat zij vooral de geestelijke zorg, zoals het uitbidden van de stervenden, voor hun rekening hebben genomen.

6.

De zusters in 1573

In 1573 stelde bisschop Metsius een nieuw reglement vast voor de zusters. De meeste artikelen gaan over de wijze waarop de vrouwen met elkaar om moesten gaan en over de naleving van de drie geloften van armoede, gehoorzaamheid en kuisheid.⁷ Twee artikelen gaan echter over de verpleging. De zusters mochten zonder speciaal verlof niet 'buiten gaan waken', dat wilde zeggen gaan oppassen bij zieken buiten het gasthuis die er slecht aan toe waren en die, zo zouden wij nu zeggen, permanente verpleging nodig hadden. Het daarop volgende artikel perkt hun medisch handelen in. In modern Nederlands overgezet staat er: de zusters mogen zich niet inlaten met medisch behandelen, behalve met gebreken aan de keel en dat dan nog binnen de muren van het klooster.⁸ In 1577 bestaat het convent uit acht

⁷ Elsen en Hoevenaars, *Coeverincx*, II, 46-49.

⁸ Elsen en Hoevenaars, *Coeverincx*, II, 48; de tekst luidt: 'Iten geen nonne en zal haer voorder onderweynden van meesteren dan alleen van quaede keelen, ende dat binnen den convente ten waere bij onsen specialen oirloffve'.

zusters, waarvan de oudste 70 jaar is en 50 jaar geleden haar eeuwige geloften heeft afgelegd.⁹ De jongste zuster is 34. Pastoor van het gasthuis is dan Anthonius uit Geldrop. Van een tweede priester wordt geen melding maakt. Gasthuismeester is mr. Frans Hendrik Janszoon van Gestel.

Ook de kapelaans kregen in 1573 nieuwe richtlijnen.¹⁰ Hun hoofdtaken waren preken en toedienen van de sacramenten. De bisschop legde er de nadruk op dat zij de stervenden moesten bijstaan en dat zij zich moesten hoeden voor te veel eten en drinken. De priesters mochten zich evenmin inlaten met de administratie, de taak van de meester, en het eten, want dat was het werk van de zusters.

7.

Veranderingen na 1629

Tot 1629 bestond het bestuur van het gasthuis uit een meester die ook wel rector wordt genoemd maar de lekenstatus had. Boven hem stond een 'provisor', een lid van het stadsbestuur met vooral een toezichhoudende taak. Kort na de overgang van 's-Hertogenbosch naar de Republiek in 1629 kwam er een collegiaal bestuur. Dit bestond uit vier regenten, vier regentessen en een rentmeester. De regenten en regentessen werden op voordracht van een dubbeltal, ingediend door het zittende bestuur, benoemd door het stadsbestuur, dat vanaf 1660 uit 40 mannen bestond. De regenten en regentessen hadden vier jaar zitting. Ieder jaar trad er op 1 januari één regent en één regentes af zodat de zittende bestuurders hun kennis en ervaring door konden geven. De rentmeester werd voor zes jaar door het stadsbestuur benoemd. De heren en dames werden gerekruteerd uit de kleine coterie van gereformeerden waaruit ook het stadsbestuur kwam.

De regenten en regentessen waren bestuur en directie tegelijk. Zij hadden inzake alles steeds het laatste woord en lieten zich met de kleinste kleinigheden in. Zij lieten zich wel adviseren door deskundigen zoals de doctoren, de chirurgijns of de timmerman. Als zij dat nodig vonden gingen zij zelf kijken; men noemde dat een 'oculaire inspectie'. Voor zware zaken als aan- of verkoop van vast goed of effecten moesten zij echter voorstellen doen aan het stadsbestuur.

De beloning van hun werk bestond uit een bescheiden presentiegeld van 26 stuivers per vergadering. Regenten die het hele jaar door alle vergaderingen bijwoonden streken zo f 65 tot f 70 op. Wie zonder reden afwezig was, verbeurde een kleine boete die in een potje werd gedaan. Eenmaal per jaar bij gelegenheid van de wisseling van een regent en een regentes werd er een grote maaltijd gehouden. Dan werd ook het zilveren servies gebruikt, waarvan de verschillende onderdelen in de loop van de achttiende eeuw in 's-Hertogenbosch en Den Haag werden besteld. Dit servies heeft de tand des tijds weten te doorstaan en is in langdurig bruikleen gegeven aan het Noordbrabants Museum.

⁹ Elsen en Hoevenaars, *Coeverincx*, II, 49-50. Er stata niet bij wie de overste is.

¹⁰ Elsen en Hoevenaars, *Coeverincx*, II, 50-51.

De regentessen zorgden voor de inkoop van het linnengoed, het linnen pluksel dat als verband diende en voor de levensmiddelen zoals boter, kaas, vlees en spek. De regenten zorgden voor de brandstoffen en de alcoholica.

In de middeleeuwen was het gasthuis in hoge mate zelfvoorzienend geweest, maar na 1629 nam de betekenis van de productie in eigen beheer steeds meer af. De bakkerij, de brouwerij en de eigen boerderij in de stad werden gesloten. De laatste timmerman vertrok in 1777. Andere artikelen werden voortaan op de markt of in winkels gekocht. De regentessen stuurden geregeld bedienden erop uit om boodschappen te doen. De dames maakten uit wat de pot schafte. Zij verdeelden het toezicht op de keuken zo dat iedere week één van hen aan de beurt was. Evenals de regenten hadden zij een eigen kamer om de administratie op te bergen en om zich terug te trekken voor het wekelijks beraad. Helaas zijn daarvan geen verslagen opgemaakt of deze zijn verloren gegaan. De registers met besluiten van hun mannelijke collega's, die lopen vanaf 1653 zijn wel bewaard en vormen een rijke bron van informatie. Twee of drie maal in de week inspecteerden de regentessen de ziekenzalen. Dit gebeurde onverwachts en tijdens het middag- en avondmaal zodat te zien viel of alles goed klaargemaakt was. Regenten en regentessen voerden samen het personeelsbeleid en bepaalden wie er mocht worden opgenomen. Het valt op dat uit de archiefstukken blijkt dat de regentessen dit allemaal deden, maar dat het reglement uit 1650 er niet over rept en de regenten opdraagt om te controleren of er geen personen worden opgenomen die in het gasthuis niet thuis hoorden. Ook op economisch en medisch-verpleegkundig gebied veranderde er na 1629 veel. Daarover gaan de volgende paragrafen.

8.

Economie en vermogensbeheer

In de rijke literatuur over gasthuizen wordt weinig aandacht besteed aan het economisch aspect. Toch vormden de inkomsten van de gasthuizen de kurk waarop deze instellingen dreven. Dit geldt zeker voor 's-Hertogenbosch waar het stadsbestuur tot omstreeks 1800 nauwelijks subsidies gaf aan de niet aan met de Gereformeerde Kerk verbonden charitatieve instellingen, de Godshuizen. Zoals we hierna zullen zien hoefde dat ook niet. De Bossche godshuizen beschikten over grote vermogens die zorgvuldig werden beheerd. De vorming van dit kapitaal was in de middeleeuwen begonnen met de grote schenking van 1274. Het voorbeeld van Willem van Gent had navolging gevonden. De stroom van schenkingen, legaten en stichtingen van fondsen bereikte zijn hoogtepunt omstreeks 1400, na 1500 nam de toevloed af, maar ondertussen waren er grote vermogens gevormd. De twee grootste Godshuizen waren in 1629 de Tafel van de Heilige Geest, ook wel het Geefhuis genoemd, en het Groot Gasthuis. Na 1629 ontvingen de grote twee geen legaten of schenkingen meer. Er werd nog wel gegeven aan de Negen Blokken, wijkgebonden armenfondsen, maar de tijd van de grote vrijgevigheid was voorbij. Na 1629 werd het vermogen van het convent van zusters toegevoegd aan dat van de arme zieken. De goederen van de kapel en de eraan verbonden priesters met onder andere tienden in Oirschot werden door de staat in beslag genomen en ondergebracht bij de geestelijke goederen.

Vanaf het begin werd het vermogen belegd in vast goed: huizen in de stad, boerderijen, losse stukken land rondom de stad en grondrenten in geld of rogge. Bijna het hele vermogen van de twee grote Godshuizen was belegd in de Meierij van 's-Hertogenbosch. In 1650 bezaten het Geefhuis 53 en het Groot Gasthuis 20 hoeven in dit gebied.

De eeuwen door hanteerden de bestuurders de gulden regel dat er niet mocht worden ingeteerd op het vermogen en dat slechts de opbrengst daarvan mocht worden besteed aan de uitoefening van de hoofdtaak van alle Godshuizen: de armenzorg. Indien enigszins mogelijk probeerden de bestuurders het vermogen te vergroten door geld dat overbleef te beleggen. Aan de andere kant streefden zij ernaar om grondrenten die gevestigd waren op hun land af te lossen.

Bestond het vermogen van de meeste Bossche Godshuizen omstreeks 1700 nog vooral uit in de Meierij gelegen land, een eeuw later was de situatie radicaal veranderd. De landerijen en boerderijen waren grotendeels verkocht en het vrijgekomen geld was belegd in staatsleningen. De overgang van een landbouweconomie naar een obligatieëconomie valt voor de Bossche Godshuizen te dateren in de periode 1720-1760. Vooral omstreeks 1750 gaan de regenten over tot een massale verkoop van vast goed.¹¹ De vraag waar het in noot 11 aangehaalde artikel onder meer over handelt is waarom de regenten dat hebben gedaan. Het agrarisch bezit, bestaande uit hoeven en losse stukken land, rendeerte inderdaad vanaf omstreeks 1660 zeer slecht. Bij het Groot Gasthuis daalden de pachttopbrengsten in geld gemeten tussen 1660 en 1750 met 51%, met andere woorden een halvering. Daar staat tegenover dat de pachten in de jaren veertig van de achttiende eeuw juist weer aantrokken. Dat zouden ze overigens blijven doen tot 1816. Dit signaal pikten de regenten niet op. Ze wilden juist van de hoeven en landerijen af. Ze hadden hun zinnen gezet op obligaties die uitgegeven waren door de overheid. Het bij de verkoop van hoeven en land vrijgekomen geld werd belegd in staatsleningen die op de Amsterdamse beurs gemakkelijk konden worden aangekocht. Deze obligaties leverden een vaste rente op van 2 ½ % of 3 %. Je had er geen omkijken naar, de beheerskosten van dit papier waren nagenoeg nihil. Daar stond echter tegenover dat de prijzen van met name levensmiddelen na 1760 trendmatig stegen. De koersen van de obligaties waren toen ze werden aangekocht hoog, tot zelfs boven pari¹², maar na 1780 daalden ze omdat de economische toestand en in het kielzog daarvan de toestand van de schatkist dramatisch achteruitging. Op de beurs daalden de koersen van de Nederlandse obligaties. Blevden de inkomsten in geld dus nagenoeg gelijk, met dit geld konden de bestuurders steeds minder levensmiddelen, brandstoffen en andere benodigdheden aankopen. De waarde van de obligaties nam door de koersdaling na 1780 af. Het gevolg van dit alles was dat de financiële positie van het Groot Gasthuis en de meeste andere Bossche Godshuizen daardoor verzwakte. In een tijd van toenemend pauperisme kwam dat bijzonder ongelegen want daardoor werd het beroep op de armenzorg alleen maar groter. Nu moet wel gezegd worden dat de regenten dit in 1750 niet allemaal hebben

¹¹ Zie hierover: 'De hoeven van de Tafel van de Heilige Geest van 's-Hertogenbosch. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit'. Bewerking van het artikel 'De hoeven van het Bossche Geefhuis. Opbouw, beheer en liquidatie van een omvangrijk hoevenbezit', in: **Noordbrabants Historisch jaarboek**, 1 (1984) 83-142. Geplaatst op de website www.academia.edu op 10 september 2014.

¹² 'Boven pari' wil zeggen dat de beurskoers meer dan 100% was. Voor een obligaties van f 1.000 betaalde men dus f 1040, waar dan nog de kosten van de makelaar bij kwamen.

kunnen voorzien, maar ze negeerden de signalen van de na 1750 aantrekkende economie in de landbouw.

De ontwikkeling van het vermogen van het Groot Gasthuis verschilde op enkele punten van die van het Geefhuis. Dit laatste trok inkomsten uit vermogen en deelde dat weer in de vorm van geld en roggebrood uit. Het Groot Gasthuis beschikte over een groot gebouwencomplex dat diende om arme zieken te verplegen en te verzorgen. Volgens de traditie was deze zorg gratis, maar vanaf de late zestiende eeuw werden ook mensen tegen betaling van een verpleeggeld opgenomen. De komst van een garnizoen in 1603 had tot gevolg dat al snel militairen werden opgenomen. Voor hen werd een verpleeggeld betaald. In 1689 werd dit geregeld in een overeenkomst die tot 1791 van kracht bleef en ook elders in de Republiek werd nagevolgd. De soldaten betaalden een maandelijkse premie, in ruil waarvoor zij tegen een sterk verlaagd verpleeggeld konden worden opgenomen. Feitelijk was dit een ziekenfonds *avant la lettre*. Het Groot Gasthuis ging zo fungeren als een militair hospitaal, terwijl in bijna alle grenssteden met een sterk garnizoen de staat zelf militaire hospitalen moest oprichten en onderhouden. In financieel opzicht voer het Groot Gasthuis er wel bij. In 1700 kwam reeds 21 % van de inkomsten uit het verpleeggeld van militairen, soldaten en onderofficieren, want officieren lieten zich als mannen van stand niet opnemen in een armengasthuis. Het Groot Gasthuis werd daardoor rijker; het verschil in vermogenspositie met het Geefhuis werd steeds kleiner.

In tegenstelling tot het Geefhuis had het Groot Gasthuis veel huizen in de stad die werden verhuurd. In 1700 bezat het verder 20 hoeven verspreid over heel de Meierij, tot in Breugel, Moergestel en Boekel toe, en 259 hectare land in de vorm van losse percelen rondom de stad.¹³

De ontwikkeling van de inkomsten laat al deze ontwikkelingen goed uitkomen, zoals blijkt uit het staatje hieronder.

Groot Gasthuis 's-Hertogenbosch		
Inkomsten		
jaren 1699/1700 en 1780		
bedragen in guldens		
<i>soort</i>	<i>boekjaar 1699/1700</i>	<i>boekjaar 1780</i>
Onroerend goed	9.052	3.549
Obligaties	2.175	5.914
waarvan uit:		
Noordbrabant	2.066	3.456
buiten Noord-Brabant	109	2.458
Verpleeggelden militairen	3.113	6.502
Diversen	443	130
Totaal	14.783	16.095

¹³ Boekel lag niet in de Meierij maar in het land van Ravenstein.

Bron:		
Stadsarchief 's-Hertogenbosch		
Groot Gasthuis vóór 1810		

Het vast goed is sterk in betekenis afgenomen, de opbrengst van de verpleeggelden is verdubbeld en de obligaties zijn de op een na belangrijkste bron van inkomsten geworden. Het gasthuis werd zo wel veel afhankelijker van de staat, dat wilde zeggen Den Haag en dat had ook zijn nadelen. In 1791 werd het contract met het garnizoen opgezegd en in 1810 werd de Nederlandse staatsschuld afgestempeld met twee derde. Vanaf dat jaar werd nog maar een derde van de rente uitgekeerd. Een poging van koning Willem I om dit weer ongedaan te maken mislukte. De operatie van 1810 is te vergelijken met de *hair cut* die de afgelopen jaren in landen als Cyprus en Griekenland is toegepast.

Het beeld van de economie van het Groot Gasthuis is daarmee nog niet volledig, omdat tegenover de inkomsten uitgaven staan en alleen de verhouding tussen deze twee grootheden iets zegt over de winstgevendheid van de exploitatie. Het voert echter te ver hier op dit aspect in te gaan. Dit artikel gaat over de chirurgie in 's-Hertogenbosch aan het einde van de achttiende eeuw.

9.

Gebouwen

Onze kennis van de gebouwen van het oude ziekenhuis wordt belemmerd doordat tekeningen en plattegronden van vóór 1850 ontbreken. Er is wel een plattegrond geweest, want deze werd in 1778 uitgeleend aan de aftredende voorzitter van het college van regenten van het gasthuis Johan Hendrik van Heurn. Sedertdien is dit stuk niet teruggekeerd. Van Heurn heeft wel een handschrift nagelaten over de geschiedenis van 's-Hertogenbosch dat in 1986 berustte in de bibliotheek van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant en na de ondergang van dit genootschap is overgebracht naar de bibliotheek van de universiteit van Tilburg. In dit handschrift wordt een beschrijving gegeven van het gasthuis die wij aangevuld met gegevens uit andere bronnen hebben gebruikt. De beschrijving zal van omstreeks 1780 dateren.

Aan het einde van de Gasthuisstraat stond ook toen al de poort met ervoor de brug over de Dieze. Vanaf 1458 was dit de enige toegang tot het gasthuisterrein. Naast de poort woonde de portier die alles in de gaten hield: wie ging erin, wie kwam eruit, was het goed volk of zaten er mensen tussen die hier niets te zoeken hadden. Wie deze poort doorging kwam op een kleine binnenplaats met aan de linkerhand het kantoor van de rentmeester. Deze woonde zelf in een groot huis in de Gasthuisstraat. Achter de twee poort lag een grote met kinderkopjes bestrate en 's nachts met een enkel olielampje verlichte binnenplaats. Aan de linkerkant stond een complex gebouwen waarin waren ondergebracht de apotheek (vanaf 1780), de keuken, de woningen van de ziekenmoeder en het hoofd van de keuken en de 'grote zaal'. Deze was in de achttiende eeuw verdeeld in twee vertrekken en diende als vergaderruimte voor de regenten en de regentessen. Verder lag hier nog een bakkerij annex brouwerij, maar in 1780 was dit gebouw in gebruik als timmermanswerkplaats. In 1760/61

hadden de regenten namelijk besloten te stoppen met het zelf bakken van brood en brouwen van bier. In de stad waren genoeg bakkers en bierbrouwers te vinden bij wie men kon bestellen of afhalen.

De gebouwen aan de andere zijde, de noordzijde van het plein vormden het eigenlijke ziekenhuis. Van het U-vormige gebouwen dienden de beide zijvleugels als 'zomerhaarden': de westelijke vleugel, die voor een deel over een op de Dieze uitkomende sloot gebouwd was, herbergde de vrouwen, de andere de mannen. De vrouwenzomerhaard is het in 1631 gebouwde 'melisoenuys'.¹⁴ Melisoen was een kwaadaardige dysenterie die in de zeventiende en achttiende eeuw veel voorkwam. De zomerhaard voor de mannen werd ook wel 'Spaans huys' genoemd. 's-Zomers stonden de ramen van de zomerverblijven altijd open.

De winterhaard was in de lengte verdeeld in twee ruimten, één voor de mannen en één voor de vrouwen. Tot 1629 hadden de zieken vanuit de grote zaal zicht op het altaar in de kapel, maar na dat jaar waren de bogen dichtgemetseld. In de achttiende eeuw diende de kapel als opslagplaats voor het hout dat door de timmerman onder meer tot doodkisten werd verwerkt. Achter het U-vormige gebouw lag het kerkhof, waar overleden patiënten werden begraven.

Het gasthuis was omringd door een aantal hoven. Aan de westzijde grensden deze aan de Lange Tolbrugstraat en in het noorden liepen zij door tot voorbij de sloot waaraan het pesthuis lag tot aan de stadswal. Een van deze hoeven heette de Blijk. Deze lag ten westen van de vrouwenzomerhaard en diende om het was goed in de zon te bleken. Aangezien er gevaar was voor diefstal, was dit grasveld stevig omheind. De andere hoven werden verhuurd aan telers van groenten en fruit. Interessant is de vermelding in 1774 van 'broey glasen' die toen bij een van de groentetelers in gebruik waren.

Het pesthuis was een stenen gebouw dat aan de slootkant gestut werd door beren. Het had een eigen keuken en was alleen in gebruik bij epidemieën zoals in de jaren 1779-1783 toen er in de stad 'rode loop' (het hiervoor al vermelde bloeddysenterie) heerste. verder is er nog sprake van een aantal dienstgebouwen, maar ik weet precies waar die lagen. Ik vond het washuis, het beddenhuis dat in 1771 afgebroken werd, schuren voor turf en steenkolen, een koestal en zolders voor de berging van hout, koren en oude kleren.

Voor het personeel waren her en der kleine kamertjes gebouwd. De chirurgijn kreeg in 1773 een ten zuiden van de kapel gelegen kamer tot zijn beschikking om er zijn patiënten te onderzoeken. Een aantal dienstgebouwen was toen al verdwenen, zoals de grote schuur waarin 'blauwe steen' (natuursteen uit de Ardennen) was verwerkt en de boerderij. Deze waren respectievelijk in 1749-1750 en in 1752 gesloopt.

10.

Opnamebeleid

¹⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Groot Gasthuis vóór 1810, inv. nr. 676 (inventaris-Van Rooy (1913)), rekening boekjaar 1631/32, hoofdstuk uitgaven aan bouwmaterialen en – werkzaamheden.

Wij zagen hiervoor al dat in 1540 het gasthuis open stond voor alle zieken, ongeacht of zij uit de stad of van daarbuiten kwamen en ongeacht aan welke kwaal zij leden. Uitgesloten waren alleen mensen die melaats of zinneloos waren, want voor hen bestonden al aparte voorzieningen. Lepra verdween overigens na 1500 uit 's-Hertogenbosch en Brabant. Het zinnelooshuis Reinier van Arkel werd in de achttiende eeuw juist vergroot omdat er steeds meer patiënten ter opname werden aangeboden.¹⁵ In de zeventiende en achttiende eeuw werd het opnamebeleid steeds restrictiever.

In de instructie voor de gasthuischirurgijn uit 1624 worden voor het eerst mensen die aan pokken of andere besmettelijke ziekten leden en zij die door de chirurgijn ongeneeslijk achtte, geweerd.¹⁶ Het reglement van 1650 bevat deze clause ook. Uit dat jaar stamt ook de regel dat personen die ontslagen zijn niet binnen een maand weer mogen worden opgenomen.¹⁷ Dat zou, zo staat er te lezen, in de stichtingsakte staan. Een verwijzing naar het gewoonterecht of een oud stuk vormde in die tijd een krachtig argument. In de statuten van 1277 en 1376 en de overeenkomst van 1540 is deze bepaling echter niet terug te vinden. Het zou kunnen dat tussen 1540 en 1650 deze regel stilzwijgend is ingevoerd en dat men deze in 1650 maar eens op schrift heeft gesteld. Zo werkten de 'costuymen' ofwel het gewoonterecht. Het groeide en werd pas veel later opgeschreven.

Een stap verder gaat men in 1681. Kinderen beneden de twaalf jaar, doortrekkenden onder wie ambachtslieden die rondreizen op zoek naar werk, vrouwen van soldaten die zijn overgeplaatst naar een ander garnizoen en alle vreemdelingen, dat wil zeggen niet-Bosschenaren, komen er niet meer in.¹⁸

In 1689 wordt een hiervoor al even vermelde regeling getroffen met het garnizoen. De troepeneenheden die het garnizoen uitmaken abonneren zich als het ware op het gasthuis. De commandanten van de compagnieën betalen wekelijks f 1,50 aan het gasthuis. In ruil daarvoor worden de militairen opgenomen tegen betaling van een verpleeggeld van 4 stuivers per dag. Normaal was 8 stuivers of meer. De regeling bleef van kracht tot 1791. De abonnementsgelden vormden zoals we hiervoor al zagen, een belangrijke bron van inkomsten voor het gasthuis. Militairen die niet tot het garnizoen behoorden vielen niet onder de regeling. Met name in tijden van oorlog of oorlogsdreiging zoals in 1702-1713 en 1746-1748 werden in de winter troepeneenheden in de stad gelegerd. Het kwam soms voor zoals in 1747 dat er meer militairen dan burgers waren.

Het begrip Bosschenaar krijgt in 1735 een nadere omschrijving: eronder vallen zij die in de stad geboren zijn en hen die tenminste 15 jaar in de stad hebben gewoond en in die tijd niet langer dan één jaar en zes weken uit de stad zijn geweest.

In 1765 geven de regenten tegenover het stadsbestuur, dat aandringt op soepeler normen, toe dat zij 'sedert onheuglijke tijden' de regel hanteren dat zieken beneden de twaalf en boven de zestig jaar niet worden toegelaten. Het jaar daarop stelt het stadsbestuur de

¹⁵ A.C.M. Kappelhof, *Reinier van Arkel 1442-1992. De geschiedenis van het oudste psychiatrische ziekenhuis van Nederland* ('s-Hertogenbosch, 1992; ongewijzigde herdruk 2003).

¹⁶ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Groot Gasthuis vóór 1810, inv. nr. 244 (inventaris-Van Rooy 1964).

¹⁷ Het reglement van 1650 in: Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Groot Gasthuis vóór 1810, inv. nr. 61. In het Oud-Stadsarchief bevindt zich ook een exemplaar.

¹⁸ Voor al deze maatregelen verwijs ik naar de besluiten van de regenten van het Groot Gasthuis.

termijn dat men in de stad gewoond moet hebben om voor opname in aanmerking te komen vast op tien jaar.

Met al deze regels en vooral die betreffende heropnamen werd door de regenten af en toe wel de hand gelicht. De normen werden echter voortdurend hoger gesteld en steeds meer maakte het recht op opname plaats voor de gunst van de bestuurders.

In 1768 wordt nader aangeduid welke kwalen doorgaan voor ongeneeslijk. Het zijn naast de al bekende zinneloosheid en melaatsheid nu ook seniliteit, schurft en hoofdluizen, verwondingen als gevolg van vechtpartijen of baldadigheid en beroerten die tot een verlamming geleid hebben. De in 1781 vastgestelde instructie voor het medisch personeel voegt daar nog aan toe: epilepsie en geslachtsziekten.

Weer nieuwe beperkingen worden in het kader van een bezuinigingsactie ingevoerd in 1773. Op voorstel van de regenten besluit het stadsbestuur dat voortaan uitgesloten zijn:

- personen beneden de tien en boven de zeventig jaar
- soldatenvrouwen en soldatenkinderen die geen geboren poorter zijn
- soldatenvrouwen die geboren poorter zijn, maar wier man is overgeplaatst naar een ander garnizoen
- soldatenkinderen die geboren poorter zijn en door hun vader bij zijn vertrek naar een ander garnizoen in de steek zijn gelaten, tenzij de vader inmiddels uit het leger is ontslagen.

Bossche meisjes liepen het risico dat ze na door manlief bij overplaatsing naar een ander garnizoen in de steek gelaten te zijn -iets wat nogal eens voorkwam- geen aanspraak meer konden maken op de diensten van het gasthuis. Zo werd het voor Bossche vrouwen minder aantrekkelijk om te trouwen met een soldaat of onderofficier. In de jaren zeventig van de achttiende eeuw werd ook de bedeling door de Godshuizen beperkt tot 'echte' Bosschenaren. De stedelijke gemeenschap sluit zich af voor haar omgeving en reageert defensief op een groeiend sociaal probleem, het pauperisme dat het gevolg is van teruglopende werkgelegenheid.¹⁹

11.

Medische en verpleegkundige zorg

In 1780 bestond de medische staf uit vier medicinae doctores en één chirurgijn. Een medicinae doctor had aan een universiteit geneeskunde gestudeerd en had zijn studie afgesloten met een in het Latijn geschreven dissertatie of een reeks stellingen. Een med. doctor was een geleerd man. De chirurgijn kende geen Latijn en had het vak geleerd van een andere meester. De medicinae doctor onderzocht, sprak met de patiënt en schreef medicijnen of andere medische handelingen zoals een aderlating voor. De chirurgijn voerde deze handelingen uit en hij verrichtte kleine operaties zoals het verwijderen van zweren, het zetten van een lavement of het trekken van tanden en kiezen. Zoals hier te lezen is, waagden

¹⁹ A.C.M. Kappelhof, *Armenzorg in Den Bosch. De Negen Blokken 1350-1810* (Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 1983).

sommige chirurgijns zoals Jacob van der Haar en Jan Bolsius zich ook aan grotere operaties, maar dat was zeer riskant.²⁰ In 1780 waren als medicinae doctor aan het gasthuis verbonden prof. Johannes Bon²¹, Aldert Walraven, Johannes Gisbertus Hopman en Franciscus Verster. De eerste twee verdienden jaarlijks ieder f 275,-, de laatsten ieder f 25,-. Deze medici hadden naast hun betrekking aan het gasthuis ook een eigen particuliere praktijk terwijl professor Bon ook voor de staat werkte en daar goed aan verdiende.

Tot 1780 was er steeds een in de stad wonende apotheker geweest die als enige het recht had om medicijnen aan het gasthuis te leveren. Dit was een winstgevende zaak zodat de regenten in 1780 besloten over te gaan tot de oprichting van een eigen apotheek. Deze leverde ook aan de andere Godshuizen en aan het garnizoen.²²

Van geschoolde verpleegkundigen was toen nog geen sprake. Het zusterconvent was na de overgang van de stad in 1629 uitgestorven. Waarschijnlijk is de laatste religieuze kort na 1650 overleden. De verpleging kwam toen helemaal in handen van leken. In rustige tijden was er een ziekenvader voor de mannenafdeling en een ziekenmoeder voor de vrouwenafdeling. Zij werden allebei geholpen door een knecht en een meid. Wanneer het druk was nam men een noodhulp in dienst, maar deze werd ontslagen zodra het aantal opnamen weer normaal was. Ook elders in de Republiek werkte men in de gasthuizen met lekenpersoneel over wie de bronnen doorgaans weinig goeds en veel kwaads te melden hebben. De registers met 'resolutiën' (= besluiten) van de regenten maken geregeld melding van verplegers die wegens ruziemaken, dronkenschap, wangedrag en afwezigheid zonder verlof (kermis!) werden ontslagen om te worden opgevolgd door volk dat geen haar beter was. Bij de keuze van de verplegers zijn de regenten niet erg kieskeurig. In 1790 is op de mannenafdeling een knecht werkzaam die doof is. De regenten manen hem niet in slaap te vallen wanneer hij 's nachts de wacht moet houden op de zaal omdat hij de zieken die hem om hulp roepen niet kan horen. De goede raad haalt weinig uit en er wordt een assistent aangenomen.

Het personeel was in hoge mate omkoopbaar. Wanneer het maar even de kans krijgt, neemt het geld aan van de patiënten in ruil voor allerlei diensten zoals wassen, extra boterhammen en dergelijke. De regenten 'resolveren' voortdurend dat dit op moet houden, maar alle voorschriften zijn vruchteloos.

Omstreeks 1780 stelt het stadsbestuur op voorstel van de regenten een aantal instructies vast voor de medici en de verplegers. Het zijn normatieve documenten (zie daarover

²⁰ Over de verschillende soorten van medici zie andere publicaties van mijn hand en de algemene literatuur over de geschiedenis van de geneeskunde. Een goed overzicht van de medische geschiedenis van Nederland is er niet. Bruikbaar is echter zeker: J.K. van der Korst, *Om lijf en leven. Gezondheidszorg en geneeskunst in Nederland circa 1200 – 1960* (Uitgeverij Bohn, Scheltema & Holkema, Utrecht/Antwerpen, 1988). Van der Korst, overleden in 2013, was hoogleraar in de reumatologie en medisch historicus.

²¹ Johannes Bon was de stichter van het landgoed Voorburg onder Vught. Dit werd in 1884 door de Godshuizen aangekocht om er een 'krankzinnigengesticht' te vestigen. Onder de paraplu van de Reinier van Arkel Groep bestaat dit nog steeds. Zie over Bon ook: A.C.M. Kappelhof, 'Beleid met betrekking tot de volksgezondheid in de Meierij van 's-Hertogenbosch in de achttiende eeuw', in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, 28 (2011) 51-76.

²² Zie over de geschiedenis van de ziekenhuisapotheken in 's-Hertogenbosch: A.C.M. Kappelhof, *Oud en nieuw tesaam. De geschiedenis van de ziekenhuisapotheken van 's-Hertogenbosch 1780 – 1980* ('s-Hertogenbosch, 1997).

hiervoor paragraaf 1), maar ik noem toch de voornaamste punten eruit omdat ze aangeven hoe de bestuurders vonden dat het hoorde te gaan.

De doctoren dienen 's zomers om acht uur en 's winters om negen uur met hun werk te beginnen. Voordat een patiënt wordt opgenomen, moet hij eerst worden onderzocht, waarbij het erom gaat te weten te komen of hij mag worden opgenomen. De regenten beslissen echter altijd over de opname. Ingewikkelde operaties worden verricht door de medicinae doctor, geassisteerd door een chirurgijn. De doktoren controleren tenslotte het werk van de apotheker. Duidelijk is dat zij in de medische hiërarchie bovenaan staan. Het feit dat zij de moeilijke operaties doen en niet chirurgijn Jacob van der Haar die geen academische vooropleiding maar wel vijftig jaar ervaring heeft, zegt voldoende.

De taak van de ziekenvader is van huishoudelijke aard. Hij is niet bevoegd tot het doen van medische handelingen. Wat daar nog het meest op lijkt, is het uitreiken van de medicijnen. Hij zorgt ervoor dat er op de ziekenhaarden rust, orde en netheid heersen. De zorg voor frisse lucht wordt hem in het bijzonder aanbevolen. Dagelijks moeten de haarden worden schoongeveegd en de vloer met schoon zand worden bestrooid. De haarden werden aanvankelijk verwarmd door grote schouwen met daarin een open vuur. De turf waarmee gestookt werd kwam uit de Peel, maar meer nog uit Holland, Friesland en Overijssel. In 1768 vervingen met Luikse steenkool gestookte kachels de open haarden. Samen met de knechts en de meiden haalt de ziekenvader de zieken die niet op eigen kracht naar het gasthuis kunnen komen op. Daarvoor gebruikt hij een mat (een soort hangmat) of een stoel. Als het nodig is om bij een zieke de wacht te houden, dan regelt hij dat. Herstellende patiënten moeten overdag helpen bij de verpleging. Het bezoek is zeer beperkt: maar één keer per week op woensdagmiddag wordt de familie toegelaten.

De bronnen zijn karig met het vermelden van medische handelingen. In 1774 en 1776 wordt melding gemaakt van een 'electriseermachine' waarmee een soldaat en een korporaal worden behandeld, maar het resultaat wordt in de rekening niet vermeld. Waarschijnlijk was dit een batterij of een ander toestel dat stroom afgaf. Het Goudse chirurgijngilde schafte in 1798 voor de grote som van 120 gulden een dergelijk apparaat aan bij de Amsterdamse instrumentmaker I.A. Bömke. De animo om het te gebruiken was in Gouda echter gering, zodat men enkele jaren later het al weer van de hand wilde doen.²³

Het was gebruik, zowel in het Bossche gasthuis als bij de boeren in de Meierij, om zieken en vooral stervenden zoete wijn en peperkoek te geven. In het begin van de zeventiende eeuw had het gasthuis nog een eigen wijngaard, maar in de achttiende eeuw was deze al lang opgeheven.²⁴ Jenever en brandewijn namen de rol van wijn over en werden geregeld ingekocht. De medici gebruikte de alcohol vermoedelijk als verdovingsmiddel. De ethernarcose zou pas omstreeks 1850 worden ingevoerd.

Op de ziekenhaarden lagen de mensen in bedsteden en kribben. Wanneer het druk was lagen de mensen met zijn drieën in een krib. Wie wat ver van het open vuur of de kachel af lag, bevroor 's winters van de kou. Opvallend is de grote aandacht die de regenten in de tweede helft van de achttiende eeuw besteedden aan de ventilatie van de ziekenzalen. Zij moesten daarbij overigens wel opboksen tegen de kwalijke walmen die in droge zomers

²³ J.G.W.F. Bik, *Vijf eeuwen medisch leven in een Hollandse stad* (Assen, 1955) 284.

²⁴ Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Groot Gasthuis vóór 1810, inv-Van Rooy nr. 667, rekening boekjaar 1627/28, f 116v.

opstegen uit de Dieze en de daarop uitkomende sloot die het gasthuiscomplex omringden. Ten behoeve van de luchtverversing schreven de regenten in 1773 zelfs voor dat er ook 's zomers op de haarden een behoorlijk vuur diende te branden, want dat werd geacht de lucht te zuiveren. De idee was dat verontreinigde lucht ziekten veroorzaakte. Dit was de zogenaamde miasmatheorie die tot diep in de negentiende eeuw gangbaar was onder medici én leken.

12.

Geestelijke verzorging

Na 1629 kwam er een einde aan de geestelijke verzorging. De instructies voor het personeel maken met geen woord melding van troost en hulp aan zwaar zieken en stervenden. In de plaats van de twee katholieke priesters kwam er een gereformeerde ziekentrouster die de zieken stichtend hoorde toe te spreken en in de morgen en de avond vooring in gebed. Nergens blijkt dat de gereformeerde predikanten – 's-Hertogenbosch had er maar liefst acht – zich inlieten met de geestelijke verzorging van de zieken.²⁵ In de achttiende eeuw hield de ziekentrouster ook de patiëntenregistratie bij. Een opmerkelijk voorschrift was dat de ziekenvader er voor te zorgen had dat de zieken niet werden lastig gevallen door mensen die er een andere godsdienstige opvatting op na hielden. Deze bepaling was gericht tegen het bezoek van katholieke priesters aan geloofsgenoten. Het gasthuis stond open voor alle gezindten, maar ook als ze katholiek of luthers waren, moesten ze luisteren naar een gereformeerde vermaning.

13.

Bezoek van de erfstadhouder Willem V in 1771

Zeer tevreden konden de regenten en regentessen zijn na afloop van het bezoek van de erfstadhouder Willem V op 5 juni 1771. Zijne Hoogheid arriveerde om acht uur 's avonds. Hij kreeg een rondleiding over de lege winterhaard en het 'kerkeinde', waar hij zeer te spreken was over de aangebrachte verbeteringen die moesten zorgen voor voldoende licht en frisse lucht. Daarop wandelde het gezelschap naar de haarden van burgers en soldaten, alwaar de prins zich onderhield met de zieken. Ook daar toonde de 23-jarige vorst zich zeer ingenomen met de goede orde, de leiding en wederom de frisse lucht! Aanbeland in de keuken werd hem de soep aangeboden die hij prees met de woorden: 'ik heb ze zelfs [= zelf] niet beter en krachtiger'. Voorts werden nog een boterham, soep en bier genuttigd en ook deze vielen in de smaak. Na een bezichtiging van het kantoor nam de prins om negen uur afscheid. De regenten waren zo trots dat zij de klerk opdroegen een kort verslag van dit gebeuren in het resolutieboek op te nemen.

²⁵ *Hedendaagsche historie of tegenwoordige staat van alle volkeren* (deel XII; Amsterdam, 1740)39. De Nederduits Gereformeerde Kerk had zes predikanten, de Waals-Gereformeerde twee. Daarnaast was er nog een lutherse kerk met één predikant. In 1740 waren er verder acht katholieke priesters.

14.

De chirurgijns Jacob van der Haar en Jan Bolsius

In de achttiende eeuw had het gasthuis vier chirurgijns in dienst, namelijk George Justus Muller (1694-1725), Gijsbertus Zink (ook gespeld als Cincq; 1725-1766), Jacob van der Haar (1770-1799) en Jan Bolsius (1799-1818). Al deze mannen werkten in het gasthuis tot aan hun dood of hun pensioen.

In 1780 ontving Van der Haar jaarlijks een salaris van 6 mud rogge. Naargelang de roggeprijs kwam dit neer op 200 tot 225 gulden. Aangezien hij ook nog stadschirurgijn was, kwam zijn inkomen uit op 420 tot 475 per jaar. Voor een chirurgijn was dit een modaal salaris. Zijn collega de gasthuisapotheker verdiende 250 gulden, de eerste en de tweede gasthuisdokter kregen ieder jaar 275 gulden. De derde dokter die doorgaans nog maar aan het begin van zijn loopbaan stond moest het doen met 50 gulden. Zowel de doktoren als de chirurgijns hadden daarnaast een eigen praktijk maar hoeveel deze opbracht is onbekend. De chirurgijn en de apotheker hadden daarnaast nog de vrije kost, dat wil zeggen ze aten mee op het gasthuis.

In 1725 was Gijsbrecht Zink Muller opgevolgd, maar deze leefde nog en behield zijn salaris. Zink moest maar wachten op de dood van zijn voorganger, dan kwam de post met het salaris vrij. Muller overleed al in 1727. Dit systeem was in die tijd gebruikelijk bij predikanten en schoolmeesters. Bij de opvolging van Zink deden zich echter problemen voor omdat Zink niet alleen zeer oud werd maar ook door lichaamsgebreken zijn werk niet goed meer kon doen en Van der Haar, die in den lande een uitstekende reputatie had, met deze constructie -wel het werk, maar niet de centen- geen genoegen nam. In 1762 vraagt Zink om pensionering: hij is 78 jaar oud, zijn gezondheid laat te wensen over en vooral zijn slechte ogen zijn een probleem. De regenten adviseren het stadsbestuur, dat daarover het laatste woord heeft, om het verzoek toe te staan, maar de heren op de stadhuis zeggen nee. De zorg voor de arme zieken blijft overgelaten aan een stokoude man die nauwelijks meer kan aderen omdat hij niet meer kan zien waar hij precies moet snijden. In 1765 wendt Zink zich andermaal tot de regenten met de boodschap dat hij wegens zijn slechte ogen niet meer kan aderen. De regenten antwoorden dat hij zich dan maar moet laten vervangen, maar dat hij het zelf moet betalen. In 1766 wordt een derde poging ondernomen, maar nu weigert Van der Haar het werk pro Deo te doen. De zaak lijkt opnieuw vast te lopen totdat het stadsbestuur de regenten eindelijk machtigt een financiële regeling te treffen als de kosten maar zo laag mogelijk zijn. Tenslotte wordt er iemand bereid gevonden om voor een schappelijk bedrag het werk van Zink over te nemen. Zink kan van zijn pensioen gaan genieten. In 1769 sterft hij, volkomen blind op 85-jarige leeftijd. Pas dan neemt Van der Haar zijn functie met het salaris over.

Op de achtergrond speelt een prestigeconflict mee. De in de ogen van de Edel Achtbare Heeren onderschikte chirurgijn, toch maar een niet geleerde ambachtsman, weigert te doen wat zij willen en wat altijd zonder tegenspraak aanvaard is. In de jaren dat dit kleine drama zich afspeelt, houdt het gasthuis jaarlijks duizenden guldens over die in Nederlandse staatsleningen belegd worden. Tegelijkertijd wordt het opnamebeleid strikter waardoor steeds grotere groepen mensen van hulp en verzorging worden uitgesloten. Hoe ver zijn we

hier verwijderd van de christelijke caritasgedachte die in de dertiende eeuw de Bossche burgerij had geïnspireerd tot het stichten van een gasthuis voor arme zieken!

Bij zijn aantreden had Jacob van der Haar al een hele carrière achter de rug. Vermoedelijk geboren in Den Haag in 1717 was hij in dienst getreden van het Staatse leger om daar op te klimmen tot eerste chirurgijn van 's lands militaire hospitalen.²⁶ De biografie in het woordenboek van Van der Aa vermeldt 15 boeken gepubliceerd tussen 1747 en 1788. Een daarvan is een in 1779 uitgekomen vertaling van het werk van de Italiaanse geneeskundige Carlo Guattani om slagaderlijke bloedingen te behandelen. Hij publiceerde ook over 'klier-, knoest- en kankergezwellen', de behandeling van eksterogen en wratten, het verwijderen van de nageboorte (placenta), de rode loop, en het zuiveren van bedorven water. Van der Haar verzette zich tegen het toen veel voorkomende nodeloos amputeren. Het kan niet anders of hij heeft in deze boeken zijn ervaringen in het leger en het Bossche gasthuis verwerkt. Helaas is zelfs de bibliotheek van het voormalig Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen die nu berust op de universiteit van Tilburg, niet in het bezit van zijn complete oeuvre. In het archief van de Godshuizen, dat nu berust in het Stadsarchief 's-Hertogenbosch, bevindt zich zelfs geen enkel werk van zijn hand. In 1746 kwam hij naar 's-Hertogenbosch en werd daar aangesteld tot stadschirurgijn, vermoedelijk een voor hem in het leven geroepen functie. In 1769 werd hij ook nog gasthuischirurgijn. In vergelijking met zijn voorgangers en opvolgers steekt Van der Haar ver boven hen uit. In 1790 werd hij tot lector in de chirurgie in Amsterdam benoemd. Evenals Zink bezat hij een ijzeren gestel en bereikte hij de zeer hoge leeftijd van ruim 82 jaar.

Zijn opvolger Jan Bolsius was in 1750 in 's-Hertogenbosch geboren en stamde uit een familie van katholieke chirurgijns.²⁷ De oudste mij bekende Bolsius kwam rond 1680 van Dordrecht naar 's-Hertogenbosch. Zijn kleinzoon Antonius (I) Bolsius was de vader van onze Bolsius. Hij had een broer Antonius (II) die notaris was. Jan trouwde in 1782 met Johanna Margarita Valkenburg. Het echtpaar kreeg vijf kinderen. De oudste zoon Antonius (III) trad in de voetsporen van zijn vader en volgde hem na zijn dood in 1818 op als chirurgijn en vroedmeester van de Godshuizen. Later werd hij ook vermeld als medicinae doctor. De nakomelingen van Antonius (III) waren notaris, advocaat en procureur en architect. Vanaf het einde van de achttiende eeuw steeg de familie dus steeds verder op de maatschappelijke ladder. Van Jan Bolsius zijn geen publicaties bekend.

15.

Wie is de schrijver van de 15 ziektegeschiedenissen?

Weliswaar staat niet vast dat Jan Bolsius het schrift met vijftien ziektegeschiedenissen heeft geschreven, maar al redenerend komen we toch steeds bij hem uit. De verhalen spelen zich af in 1778 en 1779 en bij enkele gevallen wordt gezegd dat de behandeling in het gasthuis

²⁶ Voor biografieën zie: *Biografosch Portaal*, op www.huygens,knaw.nl.

²⁷ Sasse van Ysselt, A.F.O. van, *Voorname huizen en gebouwen van 's-Hertogenbosch* (3 delen''s-Hertogenbosch, 1910-1911) II, 334 en Stadsarchief 's-Hertogenbosch, Collectie Doop-, Trouw- en Begraafboeken, thans digitaal toegankelijk middels de website van het Stadsarchief.

plaatsvond. Zink was toen al overleden en Jacob van der Haar was hem opgevolgd. Het was andere burgerchirurgijns verboden in het gasthuis werkzaam te zijn. De militaire afdeling van het gasthuis had zijn eigen chirurgijns maar uit het schrift blijkt niet dat de patiënten militairen waren. Over Van der Haar wordt door de schrijver enkele malen in de derde persoon gesproken. Deze geeft adviezen die juist blijken te zijn en doet enkele operaties, waarbij de schrijver mogelijk heeft geassisteerd. Het is echter mogelijk dat Van der Haar, een bekend en goed operateur, meerdere leerlingen heeft gehad. In 's-Hertogenbosch waren in deze tijd ongeveer 50 chirurgijns en barbiers werkzaam zodat er keus genoeg was. Het schrift is afkomstig van de familie De Backer te 's-Hertogenbosch. De overlevering wil dat het ongeveer honderd jaar geleden is aangekocht uit de boedel van het sterfhuis van een toen in Oisterwijck praktiserende arts Bolsius. Het is sindsdien zorgvuldig bewaard en was in 1986 in het bezit van de aan het Groot Ziekengasthuis verbonden chirurg Kees de Ruiters. Deze stelde het welwillend aan mij ter beschikking om het uit te geven. Het schrift telt 46 bladzijden en ziet er uit als een klein schoolschrift voorzien van een perkamenten kaft. Het document is in zijn soort zeldzaam, voor Noord-Brabant is het zelfs een unicum.

Voor de aangehaalde tekst van Bolsius betreffend een bepaald geval is steeds een korte inleiding c.q. toelichting opgenomen. Deze zijn van de hand van K. de Ruiters, emeritus-chirurg aan het Groot Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch. Na enige fusies ging dit ziekenhuis op het in het Jeroen Boschgasthuis.

nr. 1

Dijbeenbreuk

Op blz. 1 vinden we een femurfractuur beschreven, die na 16 weken vast zat. Kennelijk was ook nog sprake van een dislocatie van het bot, want tot slot was het been korter geworden en liep de patiënt met een 'stoksken'.

p. 1

Een man, H.K., gelijks²⁸ de gront vallende brak de femor²⁹. Waar bij ik geroepen zijnde, konde 'er hem, nog de omstaanders van overtuigen. Want, zeyde hij: 'Ik heb 'er geen pijn aan.'; ook geen merkelijke gevoeld in den val. Wierde vervolgens in 't gasthuys gebrogt en naar de konst verbonden.³⁰ Agt weeken daarna was de fractuur³¹ nog t'eenemaal los en men heeft nog andere agt weeken moeten afgwagten, eer de breuk volkoomen geneesen was. Den patiënt was anders gesont, ontren 65 jaaren out en heeft my gesezt in de behandelingen geen pijn geleeden te hebben. Het been is nu wat korter, gaat egter wel met een stoksken'.

²⁸ gelijks = als het ware? De betekenis zou ook kunnen zijn dat de man met zijn hele lichaam vlak op de grond viel.

²⁹ femor = dijbeen.

³⁰ Bedoeld is volgens de regelen der kunst. Aantekening december 2014: in deze tijd werd de geneeskunde beschouwd als een *ars*, een kunst.

³¹ fractuur = breuk.

nr. 2

Slagaderlijke bloeding aan de pols

Verwonding door glasscherf aan de pols van een kind met een slagaderlijke bloeding. De behandeling met een plaatselijk drukkend verband was heel juist. Ook nu nog geldt het adagium: 'iedere bloeding ontstaat door druk'.

'Een kint vallende in een fles, kwetsten zig aan den arm, juyst ter plaats daar men gewoonlijk den polse voelt. De wonde was ontrent 1 ½ dwerse vinger groot³², eenigsints schuyns en bloeyden seer sterk zoo als een arterie³³ is gewoon te doen; waar uyt men duydelyk bemerkten dat de arteria radialis³⁴ gewetst [sic] was. De bloedinge hernam zeer dikwijls en sterk niet tegenstaande

p. 2

een naaukeurig drukkend plaatselijk verband. Eyndelyk legde men op de wonde een stuk fijne drooge spons; daar op lindtwerkersstof en van kleyne tot grootere compressen³⁵; swagtelende van 't uysterste der vingeren tot boven den elleboog, ende 'er is geen bloedinge meer gevolgt. Dit verband is ontrent 10, 12 ofte meerdere daagen bleyven leggen.³⁶ De bovenste compressen nu en dan verschoonende, de swagtels wat aanhaalende en het geheele verband daagelyks ofte om den tweeden dag met wat acetum en aqua³⁷ bevogtigende. Het geheele verband wegneemende, zag men de wonde gedeeltelyk gesticriceert.³⁸ Wierd dan als een een [sic] geringe versche wonde verder behandelt en het kint is zonder hinder volkoomen herstelt.'

nr. 3

Kwaadaardig gezwel aan de lip gevolgd door uitzaaiing.

Deze patiënt had inderdaad een kankergezweel aan de lip.

De behandeling dit wil zeggen een ruime excisie was juist. De grote bloeding baarde zorgen, maar uiteindelijk kon hij gestelpt worden. het bloedverlies was kennelijk zeer groot, want de patiënt kreeg flauwttes, hetgeen de chirurgijn ernstig bezorgd maakte. Van bloedtransfusies was natuurlijk geen sprake, de ontdekking der bloedgroepen door Landsteiner vond pas plaats in 1900, terwijl zijn instrumentarium om bloedingen te stelpen nog zeer gebrekkig was of ontbrak.

Van der Haar had de ziekte goed ingeschat; de scherpe rand langs de afwijking had hem de ware aard van het gezweel doen kennen en zijn voorspelling dat de 'quael zoude hernemen'

³² In het toen gebruikte lengtematenstelsel kwam de maat vinger niet voor, wel de duim. De chirurgijn nam de maat dus steeds met zijn eigen vinger. Aantekening december 2014: vermoedelijk bedoelt Bolsius een duim. Eén Bossche duim was

³³ Arterie = slagader.

³⁴ Arteria radialis = polsslager.

³⁵ Bedoeld wordt: eerst kleine, daarop steeds grotere drukverbanden.

³⁶ Leggen = hier: liggen.

³⁷ Acetum et aqua+ azijn en water.

³⁸ cicatriseren = er had zich een lidteken gevormd.

kwam uit: de patiënt kreeg een uitzaaiing (metastase) in de hals, die na aantasting van een slagader tot de dood leidde.

Bij zo'n uitgebreide operatie dient men nog te bedenken, dat deze zonder narcose werd uitgevoerd; pas in 1846 vond Morton in Boston de ethernarcose uit. Als voorbereiding werd vaak een flinke hoeveelheid alcohol toegediend, waardoor de operaties enigszins dragelijk werden.

p. 3

'Een man, seventig jaaren oud, had een cankereuse lip, welk ongemak in 't vijfde jaar begonst was. Het was door geen uytwendig toeval veroorzaakt, maar met kleyn begonst, langzaam aangegroeyt, dog in de seven weeken vóór d'operatie tot een merkeleijke groote gekoomen. Dit accent³⁹ was verselt met⁴⁰ een kleyn, steenagtig sweertje even onder de kin. En de cancer selve was in 't ronde als omtrokken met een rand. Naar voorafgaande consultatiën met vier a vijf chirurgijns majores⁴¹ wierd d'operatie vast gestelt op den 26 may 1778, de welke ik s'namiddags ten 3 uren in haar lieder⁴² bij weesen deeden. Ik sneed een gedeelte van de bovenlip en ruym de helft van d'onderlip weg.

De bloeding was zeer sterk en duurde niet tegenstaande veele angelegde hulpmiddelen als aq. alumenosa⁴³, alcohol, vin.⁴⁴, herdoeninge van 't verband enz tot s'avonds seven uren. 'Er was, zoo men wel gist, wel vier of vijf pont bloet⁴⁵ verlooren. Den patiënt raakten herhaalde reijsen⁴⁶ in flauwtens, het welke my bedugt maakten en deed denken dat men nu voor al meer moest bezorg [sic] zijn het

p. 4

bloeden te stelpen dan de vereeniging⁴⁷ te beoogen. De bloedinge quam alleenlijk voort uyt d'arterie⁴⁸ die in den hoek was gekwets [sic] geworden. De welke ik toen door kleyn gesneede stukjens spons tusschen de tanden en lip opvuldde en een uytwendig, drukkend, verband, volkoomen stelpten zoo dat 'er naarmaals geen de minste bloedinge meer volgden. De vereeniging⁴⁹ ging vrij schilick voort behalve de hoekhegting, de welk door het sterk opvullen was uytgescheurt. Dit had ik wel voorzien maar konde het om gezegde reedenen niet voorbij. 'Er bleef ook een hardigheyt⁵⁰ in de gecicatriseerden⁵¹ hoek, de groote van een stuyver⁵², alsmede een kleyne in de bovenlip; was eenigsints pijnlijk en binnen de mont

³⁹ accent = accident = ongemak.

⁴⁰ verselt met = vergezeld van.

⁴¹ Chirurgijn-majoor: Chirurgijn van een regiment. De militairen in het gasthuis werden door eigen chirurgijns behandeld. De patiënt kan een soldaat geweest zijn, maar ook denkbaar is dat de chirurgijns-majoor werden ingeschakeld omdat zij veel ervaringen hadden in grote en riskante operaties.

⁴² haar lieder = hun.

⁴³ aqua alumenosa = aluinwater. Aluid doet de wond samentrekken zodat het bloeden ophoudt.

⁴⁴ alcohol vini = alcohol gedistilleerd uit wijn.

⁴⁵ Aangenomen dat de schrijver het medicinale gewicht bedoelt, is vier tot vijf pond bloed 375 gram.

⁴⁶ reijsen = malen.

⁴⁷ vereeniging = heling van de wond.

⁴⁸ Bedoeld is de arteria maxillaris.

⁴⁹ zie noot 20.

⁵⁰ hardigheyt = iets hards.

⁵¹ gecicatriseerd = verlidtekend.

⁵² De stuiver was een kleine zilveren munt. Twintig stuivers maakten één zilveren gulden.

ontvelt. Dit gaf mij agterdenken⁵³ dog kwam maar voort door 't sterk drukkende verband, want alles, ook het sweertje, dat éér voor de operatie was onder de kin, was binnen de ses weeken volkoomen geneesen.

p. 5

De heer Van der Haar⁵⁴ was bij d'operatie niet tegenwoordig en zeyde mij naderhand dat hij den patiënt vóór zijn vertrek gezien had, daar bij voegende dat hij dogte dat de quael zoude herneemen en dat hem dat sweertje onder de kind had agterdenken gegeeuen. Ook dat het bijnaa⁵⁵r altijd zeker is dat de quael herneemt als 'er een rand als een trekkende draad langs het accident loopt. Seven weeken naar d'operatie kreeg den patiënt een geswel ter zijden den hals⁵⁶, het welk in drie daagen tot de groote van een hoender ey toenam. Men deed den paiënt door een koele purgatie⁵⁷ purgeeren, het geswel dekken met een sooms leere lapje⁵⁸. Het geswel nam dan schielijk weer af, dog wierd van tijd tot tijd grooter en kleynder, zoms tijts wat geinflammeert⁵⁹ en pijnlijk. Dit zoo ontrent vier maanden af en toe genoomen hebbende, begon het te ulcereren⁶⁰ en wierd in 't vervolg een quaaraardigen, voort eetenden cancer, waar aan den patiënt naar herhaalde, sterke bloedingen overleed den 22 april 1779.'

nr. 4

Aangeboren afwijking van de anus⁶¹

Geval van een aangeboren 'atresia ani', een afwijking die ook nu nog voorkomt. We weten ondertussen, dat daarbij steeds fistels aanwezig zijn, naar beneden (perineum)⁶² naar de uterus of vagina (zoals hier) of naar de blaas of meerdere fistels, hetgeen hier ook waarschijnlijk is.

De behandeling door Van der Haar was, gezien de kennis van deze afwijking, in die tijd juist en zou ook tot redelijk resultaat geleid kunnen hebben, hoewel continentie op deze manier nooit mogelijk zou zijn geweest. De sluitspier ontbreekt namelijk. Het kind overleed echter; mogelijk had het nog meer aangeboren gebreken.

p. 6

1778 den 12 may wierd 'er een dogterke gebooren zijnde den anus geslooten. Hetwelk men niet en heeft ontdekt, dan als het kind ontrent twaalf daagen oud was, want de faecis⁶³ ontlasten zig door de vagina⁶⁴.

⁵³ agterdenken = boos vermoeden.

⁵⁴ Van der Haar: Jacob van der Haar (1717-1799) was van 1770 tot aan zijn dood chirurgijn van het gasthuis.

⁵⁵ bijnaar = bijna.

⁵⁶ terzijden den hals = in de zijkant van de hals.

⁵⁷ purgatie = lediging van het darmkanaal door toediening van laxerende middelen. Deze werden toegediend met een grote spuit.

⁵⁸ Een lapje van zoomleer.

⁵⁹ geinflammeert = ontstoken.

⁶⁰ ulcereren = zweren.

⁶¹ anus = uitmonding van de endeldarm.

⁶² perineum = bilnaad.

⁶³ faecis = vaste ontlasting.

⁶⁴ vagina = schede.

De heer Van der Haar heeft aan dit kint, agt weeken oud zijnde, d'operatie in deser voegen gedaan: een pincette ofte ordinaar⁶⁵ verbind tangsken door de vagina inbrengende voelde men duydelijk des selfs punten op de plaats daar den anus natuurlijk⁶⁶ zijn moest. Met een regt mesje daar dan een wonde maakende en het tangsken door mij vastgehouden wat aanstootende kwaamen des selfs punten door de nuuwe gemaakte wonde uyt. In dese punten een turonde⁶⁷ vast nemende, trok men het tangsken te rug en de wonde was dan met de turonde op gevult. Men ondersteunde se met een kleefpleyster en T band en dit verband bleef twee daagen.

Ik hebbe dan nog twee ofte drie daagen een turonde, twee dwerse vingeren lang, van buyten in de wonde

p. 7

gebrogt volgens den loop van de intest⁶⁸. Met d'ontlasting hadde altijd door de vagina gecontinueert. Bij uytneeminge van de turonde quam er ook faecis door de gemaakte opening. Op den vijfden dag naar d'operatie bragt ik er een van theeloot⁶⁹ gemaakt pijpjen in ontrent zoo lang als de turonde en de dikte van een schrijffen. Hier door ontlasten zig de faecis; 'er quam ook zomtjids urine door en faecis door de vagina. Dit pijpjen 'er viertien daagen in geweest zijnde was de wonde volkomen gecicatriseert⁷⁰. Ik nam het 'er dan uyt en de faecis ontlasten dan het meesten door den anus, dog altijd een weynig door de vagina, alsmede d'urine 't meest door de vagina en ook een weynig door den anus.

Het kint was kort na de geboorte altijd teer en swak geweest en stierf den 27 juli 1778.'

nr. 5

Fistel in een rib of in de galblaas

Dit is een merkwaardig geval. De fistel⁷¹ moet welhaast laag aan de rechterkant van de ribben gezeten hebben en lijkt meer een galblaasfistel te zijn geweest, waaruit de stenen kwamen. Ook zijn kolieken wijzen daarop.

Of de paardetrap daarvan de oorzaak was, is onwaarschijnlijk; het lijkt meer op een perforatie van de galblaas met abcesvorming in de weke delen. De paardetrap erbij is toeval geweest. Ook in het begin van de moderne galblaaschirurgie werden aanvankelijk alleen de stenen verwijderd. Het aantal recidiven hierna was groot; daarom werd voortaan de hele galblaas verwijderd. Het zou interessan zijn te weten of de beschreven patiënt later opnieuw aan kolieken geleden heeft.

p. 8

⁶⁵ ordinaar = gewoon.

⁶⁶ natuurlijk = van nature.

⁶⁷ turonde: waarschijnlijk een sonde, een massief staafje.

⁶⁸ intest. = intestinum = darmkanaal.

⁶⁹ theeloot = dun bladlood, een mengsel van lood en een beetje koper en zink. Wordt gebruikt als verpakkingsmateriaal van theebladeren.

⁷⁰ gecicatriseert = verlittekend.

⁷¹ fistel = inwendige zweer.

'1778 den 21 juny opereerde de heer Van der Haar een fistel aan de regte⁷² zijde van de borst aan een man de welke hem was overgebleven van een abces⁷³ veroorzaakt door een slag van een paard in october 1777. Den patiënt was anders zeer wel vaarende en klaagde van geen inwendig ongemak. Ook zeyde hij altijd gezont geweest te zijn, als dat hij over ruym 12 jaaren dikwijls had gelaboreert⁷⁴ aan colyk⁷⁵.

De uywendige openinge der fistel was zeer kleyn, 'er vloeyde een lymphatique⁷⁶ vogt uyt en ging ontrent vijf dwerse vingeren over de cartillage⁷⁷ van de onderste valsche rib. Den sinus⁷⁸ geheel gedilateert⁷⁹ hebbende, vond men 'er een steen in, als groote, graauw' ert, zijnde grijsachtig van couleur. Diergelijk dog kleynere steenen zijn 'er van tijd tot tijd nog ses uytgekoomen. In 't laatst van july 1778 was de wonde volkoomen geneesen. De plaats, daar de fistel geweest was, was hard en wat meerder dan d'ander zyde uytgezet, zoo dat men met reeden gelooft dat 'er zig de lever en galblaas inwendig heeft avstgehegt, waaruyt ook waarschijnlijk die steenen gekoomen zyn.'

nr. 6

Fistel aan de anus

Hier wordt een perinatale fistel beschreven, behandeld met een vissnoer dat door de fistel werd ingebracht en via de anus weer naar buiten. Deze manier vindt men nog af en toe in de literatuur beschreven.

Een perinatale fistel is een zeer hardnekkig en vaak moeilijk te opereren lijden, daar nieuwe excisies in dit gebied vaak moeilijk zijn en daardoor dikwijls recidieven optreden.

Naar aanleiding van dit verslag heb ik⁸⁰ zelf eenmaal deze methode beproefd bij een veelvuldig behandelde fistel en eveneens met goed resultaat!

p. 9

'1778 den 22 juny een sergant⁸¹, een fistel ani⁸² hebbende, ontrent twee werse vingeren diep en de distantie van één dwerse vinger tusschen den anus wierd door d'heer Van der Haar geopereerd op de volgende wijze:

Hij bragt een week stylet⁸³, hebbende een oog aan zijn bovenste eynde, voorzien met een Engelse vissnoer, van buyten in de fistel. Haalende vervolgens het een eijnde der vissnoer voorn.⁸⁴ door den anus uyt. Het stylet uytgenoomen zijnde door den selven weg waar door

⁷² regte = rechter.

⁷³ abces = etterbuil, zweer.

⁷⁴ gelaboreert = geleden.

⁷⁵ colyk = pijn, meestal heftig en met golven optredend, in de ingewanden. Naast galblaaskoliek waren ook blaas- en niersteenkolieven berucht.

⁷⁶ lymphatique = lymfeachtig.

⁷⁷ cartillage = kraakbeen.

⁷⁸ sinus = holte.

⁷⁹ gedilateert = verwijderd.

⁸⁰ Bedoeld wordt de chirurg K. de Ruiter die als chirurg verbonden was aan het Groot Ziekengasthuis in 's-Hertogenbosch.

⁸¹ sergant = sergeant, een onderofficier.

⁸² fistel ani = fistel aan de anus.

⁸³ stylet = dolkforming instrument bestemd voor een punctie.

⁸⁴ voorn. = voornoemd.

het was ingebragt, hong het een eynde der snaar uyt de fistel en het ander eynde uyt den anus.

De twee eynden wierden 't saamen geknoopt en daaglijks wat aangetrokken. En in tien daagen zag men de fistel geheel doorsneeden en geleek toen een versch door 't mes geopereerde fistel ani. Wierd dan met⁸⁵ wat lintwerkersstof 'er zagtjens in off op te leggen verbonden. Geleek de wonde wat naar een vuyle sweer, dan strooyde men 'er een weynig pulv. precip. rubr.⁸⁶ in; gaaf se wat dun vogt, 'er wierd dan pulv. alum. crud.⁸⁷ aan geapliceert⁸⁸. Binnen de vijfde week naar d'operatie was den patiënt volkoomen herstelt'.

nr. 7

Fistel aan de anus

Hier geeft hij nog enkele technische aanwijzingen bij eenzelfde geval.

p. 10

'1778 den 29 july een man hebbende een fistel ani⁸⁹, de diepte in den intestinum rectum⁹⁰ en distantie tusschen den anus en fistel als bladz. 9. Wierd op de selve wijze geopereert, dog den draad niet zoo sterk, nog te schielijk aangetrokken zoo dat men op den 19 july [sic] de fistel eerst zag door gesneeden en teffens gedeeltelijk gecicratiseert⁹¹. De volkoomen geneesinge volgden ook vrij spoedig.

Mijns bedenkens⁹² is 't best den draad niet te sterk aan te haalen en liever de fistel in 20 ofte meerder daagen door te binden⁹³ dan in 10, want de doorsnijdinge dus langzaam gaande, moet het gevolglijk min⁹⁴ pynlyk voor den patiënt zyn. Ook verliest men 'er geen tijd in de geneesinge door, mits⁹⁵ de vereeniging⁹⁶ tog voort gaat, zoo als by dit geval blijkt. Desen patiënt had dit ongemak reets 20 maanden gedraagen en 'er was een groote verharding⁹⁷ ront om de fistel bij met zeer gevoelige pyne; waarom ik hem raaden eenigen tijd vóór d'operatie het gebruik van een resolveerende cataplasma⁹⁸, het welke hem niet alleen de pyne verminderde maar

p. 11

⁸⁵ met = hier: door.

⁸⁶ pulv. precip rubr.: bedoeld is een rood precipitaat ofwewl rood kwikoxyde dat in de vorm van een zalf of een poeder desinfecterend werkte.

⁸⁷ pulv. alum. crud. = waarschijnlijk ruw aluin, hier gebruikt voor wondbehandeling. Aluin wordt nog wel gebruikt om bloedingen als gevolg van het scheren te stelpen.

⁸⁸ geapliceert = erop gedaan.

⁸⁹ fistel ani = zweer aan de anus.

⁹⁰ intestinum rectum = endeldarm.

⁹¹ gecicratiseert = verlidtekend.

⁹² mijns bedenkens = naar het mij voorkomt.

⁹³ door te binden = af te binden.

⁹⁴ min = minder.

⁹⁵ mits = aangezien.

⁹⁶ vereeniging = heling van de wond.

⁹⁷ verharding = verharding.

⁹⁸ resolveerende cataplasma = een pap die door een broeieffect de fistel en omgeving week maakt.

ook d'operatie gemakkelijker maakten. Men moet zomtjids den draad veranderen, met⁹⁹ 'er een anderen aan te knopen en zagtjens door te haalen, uijt vrees dat zoo 'er den selfsten¹⁰⁰ draad te langen tijd in bleef zoude verrotten en dus breeken.'

nr. 8

Wervelfractuur met dwarslaesie

Op blz. 11 en volgende vinden we het verslag van een wervelfractuur met kennelijk een hele of gedeeltelijke dwarslaesie, waarbij de blaas geledigd moet worden door een catheter en de ontlasting aanvankelijk met lavementen werd bewerkstelligd. Later trad echter een incontinentie op.

De verlammingen werden later deels minder, maar er volgde onder andere een blaasontsteking, vergezeld van een hevige, oncontroleerbare diarree. Het vochtverlies bracht de patiënt aan zijn einde.

De infecties werden wel als zodanig herkend, de oorzaken waren echter onduidelijk. Het aseptisch handelen werd pas in 1847 door Semmlweiss beschreven. Geen wonder dat de patiënt zeer ernstige infecties opliep.

Ook nu nog is de kans op blaasinfecties bij herhaald catheteriseren of bij langdurig behandelen met een verblijfscatheter groot; nauwgezette voorzorg is daarbij nodig.

(vervolg p. 11)

1778 den 18 july viel 'er een swaar stuk hout op den rug van een man. Op den tweede dag naar 't toeval¹⁰¹ wierd den patiënt in het gasthuys gebrogt en was als volgt:

Den patiënt hadde sedert zyn toeval niet gewaartert, nogte afgeweest¹⁰². De vesica¹⁰³ was hem door d'urine zeer opgeset, den anus stont open. Hy moest uytgestrekt op den rug leggen bleyven, konde zig niet opregten, veel minder staan ofte gaan. Zyn regte¹⁰⁴ been konde hy voor al niet beweegen, was hem ook ongevoelig; klaagde van geen merkelyke pyn, als van de spanning zyns buyks door 't ophouden der urine. De appetyt¹⁰⁵ was ook vry wel; de borst, hooft

p. 12

en armen waaren zonder hinder zoo dat niet het bovenste maar onderste gedeelte zyns lighaams de natuurlyke functie verlooren had.

⁹⁹ met = door.

¹⁰⁰ den selfsten = dezelfde.

¹⁰¹ toeval = ongeval.

¹⁰² afgeweest = geen vaste ontlasting gehad.

¹⁰³ vesica = blaas.

¹⁰⁴ regte = rechter.

¹⁰⁵ appetyt = eetlust.

Hoewel men uyt dit alles konde weeten dat het medulla spinalis¹⁰⁶ beleedigt¹⁰⁷ was, konde men egter aan de spina dorsi¹⁰⁸, nogte ergens¹⁰⁹ eenige uysterlyke beleediging gewaar worden, als een ligte rechijmosis¹¹⁰ (daar de val getroffen was) het welke naderhand verging. De uroine wierd hem den selven dag door een catheter¹¹¹ ontlast. Men tragte ook door lavamenten¹¹², laxeermiddelen, fomentatiën¹¹³, sagte wrijvinge op den buyk etc. d'ontlastinge zoo van faecis, als urine te bevoorderen. Ook wierd 'er een vesie¹¹⁴ op 't os sacrum¹¹⁵ gelegd. De paralytis¹¹⁶ duurde ontrent drie weeken, zoodat den patiënt zig in dien tyd by naar niet konde beweegen en moest op de rug bleyven leggen. Ook moest men hem twee maal daags de urine door een catheter ontlasten ofte wel een

p. 13

slappe catheter een ofte twee daagen in de blaas te laten bleyven, anders waterden hy niet. Had ook in dien tijd geen afgang, dan dat hem met het omleggen nu en dan wat ongevoelig als afviel¹¹⁷; zomtyds merkten hy 'er iets van, maar meesten deels lag hy in de vuyligheyt zonder 'er dan nog iets van te weeten. Was ook vrij ongevoelig voor 't catheteriseeren. Vervolgens begon hy 't water zonder catheter quyt te worden, het welke continerende afliep. Hy konde sig nu beter roeren, op zyne zeyden gaan liggen, overend en op zyne knieën gaan zitten. D'urine was dik en troubel, ontlasten per ani een slymig vogt, de faecis wierd dun en zeer stinkende met gevolg van een sterke diarraea. Alle middelen om den diarrhaea te herstellen en zyne verswakking tegen te gaan, waaren vrugteloos. Hij stierf heel vermagerd zynde den 23 september 1778.'

nr. 9

Goedaardig gezwel aan de neus

Een geval van een goedaardig gezwel aan de neus, vermoedelijk een rhinophyma. Ook hier bloedstelpen door sponsstukjes en een drukkend verband. Het geheel moet gezien het gewicht indrukwekkend geweest zijn.

p. 14

¹⁰⁶ medulla spinalis = ruggemerg.

¹⁰⁷ beleedigt = beschadigd.

¹⁰⁸ spina dorsi = ruggewervel.

¹⁰⁹ lees: ergens anders.

¹¹⁰ rechijmosis = bloeditstorting.

¹¹¹ catheter: buis, slap of hard, die in de blaas wordt gebracht om de urine te laten weglopen.

¹¹² lavament = het inbrengen van een vloeistof in de endeldarm; hier toegepast om de ontlasting op gang te brengen.

¹¹³ fomentatie = behandeling met warme omslagen.

¹¹⁴ vesie = vestje ?; een soort doek, een luier?

¹¹⁵ os sacrum = heiligbeen.

¹¹⁶ paralytis = verlamming.

¹¹⁷ Bedoeld wordt dat hij wanneer hij door de verplegers werd gekeerd, zonder het te voelen wat ontlasting verloor.

'Een man, oud 74 jaaren, hadden een aanwas aan den neus zig verdeylende in vier quabben¹¹⁸, hem hangende over de kin, de welke sedert in de twintig jaaren hadden beginnen te groeijen, dog in de laatste jaaren het meesten. Deze vier quabben wierden op den 29 september 1778 afgesneeden. De hemoregie dreygden door verscheyde arteriën¹¹⁹ seer sterk, dog wierd aanstonts door 't aanleggen van drooge stukjes spons gestilt soo dat 'er onder de operatie maar ontrent vier oncen¹²⁰ bloed verlooren is. Vervolgens appliceerde men 'er wat droog pluksel en een kleefpleyster overheen met een tamelijke aangesloote bandagie¹²¹. Des anderen daags deed men 'er de bandagie af, de stukken spons waaren 'er aan gekleeft en wierden 'er op gelaaten. Nu en dan het geene soo van de spons als pluksel los hing met de schaer wat afgeknipt. Op den sevensten dag naar d'operatie wierd het laatste stukje spons afgenoomen, de wonde vervolgens eenvoudig behandeld. En agt daagen daar naar ging den patiënt, de wonde bijnaar geneesen synde, naar huys. Dit voorschr. ongemak was van een quaaden aard. Ieder quab op zig zelven eyrond van gedaanten, hebbende een dikken hals, waar mede se uytwendig

p. 15

aan de neus waaren vast gehegt. Den grootste, die 'er quabben weegden 12 ½ oncen¹²², d'andere drie te saamen 3 ¼ oncen¹²³.

nr. 10

Brek van of nabij de hals van het dijbeen (?)

Val van een jongeman van een flinke hoogte. Gezien de beschrijving is er een fractuur ontstaan in of vlakbij de dijbeenhals (?). Er volgt dan een goede beschrijving van het immobiliseren van dit getroffen been in een op het gezicht goede stand, met een merkwaardige vlotte genezing.

Een andere mogelijkheid is, dat de jongen een aangeboren luxatie van de femurkop had, gezien de voorafgaande verkorting van het been die door de val verder luxeerde en door de rust en fixatie weer op ongeveer dezelfde plaats terecht kwam. Dit past iets beter bij de korte genezingsduur.

(vervolg p. 15)

'1778 den 17 september een jongeman 16 jaaren oud viel door een venster veertig voeten¹²⁴ hoog op de steenen. Bequaam daar door een aanmerklyk ongemak ontrent d'articulatie¹²⁵ van de regter heup.

¹¹⁸ quabben = kwabben.

¹¹⁹ arteriën = slagaders.

¹²⁰ Uitgaand van medicinaal gewicht: 125 gram.

¹²¹ bandagie = verband.

¹²² Uitgaand van medicinaal gewicht: 391 gram.

¹²³ Uitgaand van medicinaal gewicht: 102 gram.

¹²⁴ 40 voet is ongeveer 12 meter.

¹²⁵ articulatie = gewricht.

Het regterbeen was van de geboorten af krom geweest ende ontrent een dwerse vinger breed korter als 't ander. Nu was het zieke deel een dwerse vinger breed langer als 't gezonde en dus twee dwerse vingers breed langer als voor het bekoome ongeluk. Ter plaatse van de trochanter major ¹²⁶ was het aan 't zieke deel wat minder verheeven als aan 't gezonde. Ofte nu dit zoo van de geboorte af geweest is dan ofte het door den val is veroorzaakt konde men niet weeten om dat (zoo als gezegd is) dat deel altyd was gedesformeert ¹²⁷ geweest. Verders zoo was dat been (zoo als gemeenlijk is, is dislocatio ¹²⁸ geschied) nogte binnen nogte buytenwaarts gedraayd, maar liet sig naar de begeerten des heelmesters plaatsen zonder de minste tegenstant gewaar

p. 16

te worden. Ook konde men (zoo als bij fracture¹²⁹ gebeurd) geen crepitatie¹³⁰ ontdekken. Den patiënt konden dat been niet beweegen, veel min¹³¹ 'er op staan; klaagde ook van swaare pyne en dat allermeest als men het [been] om de quaal 't ontdekken wilde beweegen. Ook zeyde hij dan een gekraak in d'articulatie gewaar te worden, daar gemeenlijk bijvoegende: 'Nu is 't wederom uyt malkander' en dan 'Nu is 't wederom in malkander'. Tot op den vijfdien dag naar den val had den patiënt geen afgang gehad, hoewel hij veele laxeerende middelen gebruykt had. Naar den afgang door een lavament¹³² bevoorderd te hebben, was de verdere behandelingen en uytkomst als volgd. Men plaatsten den patiënt het lighaam regt uytgestrekt en het hoofd bij naar zoo laag als de billen op een rustbank, voorzien met een matrassa, daar¹³³ alvorens een servet op gelegd was, die hem onmiddellijk ter plaatse van het os sacrum¹³⁴ quam. Vervolgens legde men het zieke deel in een behoorlijke situatie, waar toe geene extentie ¹³⁵ behoefden ende het welke zeer gemakkelijk

p. 17

geschieden, want, zoo als gezegd is, men konde het deel zonder tegenstant drayen en leggen zoo men wilde. De gezegde servet om den hypogastrium ¹³⁶ sterk aangehaald synde diende tot een sluytband, omvattende zoo het gezonde als zieke deel van effen boven de ossa innominata ¹³⁷, tot een gedeelten der ossa femoris ¹³⁸. Ook wierden door ligaturen ¹³⁹ de knieën en voeten 't saamen gevoegd. Men maakten ook een vastigheyt, daar ¹⁴⁰ tegen den

¹²⁶ trochanter major = draaijer; uitsteeksel aan het bovenste deel van het dijbeen.

¹²⁷ gedesformeert = gedeformeerd.

¹²⁸ dislocatio = verschuiving.

¹²⁹ fracture = breuk.

¹³⁰ crepitatie = krassend geluid.

¹³¹ min = minder.

¹³² Zie noot 87.

¹³³ daar = waar.

¹³⁴ os sacrum = heiligbeen.

¹³⁵ extentie = extensie: het strekken van in dit geval de benen waardoor zij onder spanning worden gebracht. Extensie is nodig wil de breuk op de juiste wijze genezen.

¹³⁶ hypogastrium = het onderste deel van de buik.

¹³⁷ ossa innominata = letterlijk ongenoemde beenderen. Bedoeld worden waarschijnlijk de bekkenbeenderen.

¹³⁸ ossa femoris = dijbeenderen.

¹³⁹ ligaturen = banden.

¹⁴⁰ daar = waar.

plant ¹⁴¹ des gezonde voet steunde. Door dit alles was het zieke deel in rust en het gezonden deel dienden als tot een spalk om het zieke deel in een goede situatie te behouden. Den patiënt was geneegen om regt overend te zitten. Dit was (zoo hij zeyde) hem gemakkelijker en min ¹⁴² pijnlijk zoo dat de gezegde situatie in d'eerste twee ofte drie daagen zeer lastig viel. Dog naar dien tijd wierd het hem allengskens ¹⁴³ gemakkelijker. Ook zeyde hij van tyd tot tyd meerder vastigheyt gewaar te worden en die kraakinge minder t'ontdekken. Binnen de drie weeken was den patiënt zonder weeten des chirurgijns opgestaan en zeyde een volkooime vastigheyt en geen pijn meer te gevoelen.

p. 18

Ging dan ook vry wel, dog styf ende zig met de handen aan een tafel ofte elders steunende. Den 10 october vertrok hij van hier. Berigten een maand daar naar van tyd tot tyd meerder vastigheyt in zijn zieke been t'ontdekken en dat hy toen met een stokje in de linkerhand konden gaan zonder de minste pijn, dog nog met eenig gekraak. Ook dat nu het regterbeen een dwerse vinger breed korter was als 't linker, zoo als 't vóór 't bekoome ongeluk geweest was.

Hij is korten tyd daar naar in de stadt geweest. Ik hebbe hem toen niet gesproken, dog is mij gezegd dat hij zonder stok ging ende men niets hinderleyks aan zijn gaan zien konde.'

nr. 11

Goedaardig gezwel aan het dijbeen

Een breedgesteeld gezwel, roodachtig, week van consistentie bestond al ongeveer 20 jaar, dus langzaam groeiend. De pijnlijkheid is niet geheel verklaarbaar. De meeste huidgezwellen zijn niet pijnlijk: fibromen, haemangiomen, epitheliomen etc.

De behandeling met de draad is nog wel een toegepast huismiddeltje, bij wratten bijvoorbeeld. Door de brede basis lukt dit niet en bovendien infecteerde de wond. De excisie was, chirurgisch gezien, beter en leidde tot resultaat.

(vervolg p. 18)

'Een man, 46 jaaren oud, had een tumor ¹⁴⁴ aan de binnen zeyde van zyn linker deij, zynde in zijn omtrek ontrent de groote van een kleyne duyt ¹⁴⁵, de dikte van een halven vinger breed, booven de huyl uytsteekende; hadd geen steel, maar was met dat gedeilten het naast aan de huyl het breedste, booven spits byloopende ¹⁴⁶.

p. 19

¹⁴¹ plant = voetzool.

¹⁴² min = minder.

¹⁴³ allengskens = langzamerhand

¹⁴⁴ tumor = gezwel.

¹⁴⁵ duyt: het kleinste in de achttiende eeuw in omloop zijnde muntstuk. De duyt was één achtste stuiver waard, van zuiver koper en ongeveer zo groot als een cent.

¹⁴⁶ byloopende = toelopende.

roodagtig van couleur, ende niet zeer hardt. Dit accident ¹⁴⁷ had den patiënt over agtien ofte twintig jaaren beginnen t'ontdekken, met twee neffens elkander staande kleyne knobbeltjens, die vervolgens in malkander loopende een gezwelletje uytmaakten. Het was van het begin dat hij het had ontdekt, hem altyd op de minste aanraakinge gevoelig geweest. Welke gevoeligheyt toeneemende hem nu al sedert agt ofte tien jaaren merkelyk gehinderd had, zoo in het op een paard ofte waagen te reyden, door het schokken, als in 't gaan door het wryven van de broek, waar door hy dat meydende 'er kreupel door ging. Het was hem nu by weylen zeer pynlyk ende dat allermeest als het op een ofte ander wyse gedrukt ofte andersints beleedigt ¹⁴⁸ wierd, wanneer zig ook de peynen tot in zyn zyde uytstrekten. Hy had ook nu en dan scherpe peynen, die hem zonder uysterleyke beleedigingen dan van en in het accident voortquaamen ende zig tot in zyn zyde uytstrekten ende dan van in zyn zyde begonsten en zig uytstrekten tot aan ende in het accident.

p. 20

All deese dingen hebben ik juyst niet zoo exact geobserveert dan naar¹⁴⁹ ik den patiënt eenigen tyd behandelt had ende den uytslag niet was zoo als ik mij in 't begin verbeelde, want ik zag het tumor¹⁵⁰ aan voor een eenvoudig sarcoma ¹⁵¹, het welke door afbinden weg te neemen ende dan ligtelyk te geneesen was.

Ik bond 'er den 28 januarij 1779 een draad om heen, den selven nu en dan wat aanhaalende. Dit eenige daagen gecontinueert hebbende, sneed ik het tumor af, deed op het wondje een weijnig droog pluksel, een kleevende pleyster ende drukkende verband. Vermits den draad niet kort genoeg nabij de huid had konnen omwinden, was 'er aan d'eene seijde iets van het tumor overgebleven. Het welke twee ofte drie daagen naar het wegsneijden van het tumor als een rand begonst te formeren ¹⁵². Vervolgens groeyden uyt het wondje een fungus ¹⁵³, die alhoewel ik het door comprimeren ¹⁵⁴ ende door aanbrengen van lapis infernalis ¹⁵⁵ had tragten te beletten den negenden of tienden dag naar het wegneemen des tumors des

p. 21

selfs groote evenaarden, begonst blauagtige randen te kreygen ende wierd bleek van couleur ¹⁵⁶, de omleggende huyl wat geïnflammeert ¹⁵⁷ ende geïndureert ¹⁵⁸. De patiënt was niet alleen zeer pynlyk geweest ¹⁵⁹ door het ombinden van den draad, afsneyden van het tumor ende aanraaken van lapis infernalis, maar was ook zoo gevoelig voor het eenvoudig

¹⁴⁷ accident = ongemak.

¹⁴⁸ beleedigt = beschadigd.

¹⁴⁹ naar = nadat.

¹⁵⁰ De schrijver heeft het zowel de als het tumor. Grammaticaal is de juist.

¹⁵¹ sarcoma = kwaaraardig gezwel.

¹⁵² formeren = vormen.

¹⁵³ fungus = zwam, hier paddestoelachtig aangroeiisel.

¹⁵⁴ comprimeren = samendrukken.

¹⁵⁵ lapis infernalis = letterlijk: helse steen. Dit was een stift bestaande uit salpeterzuur, zilveroxyde en chloorzilver. Dit werd gebruikt als bijtmiddel.

¹⁵⁶ couleur = kleur.

¹⁵⁷ geïnflammeert = ontstoken.

¹⁵⁸ geïndureert = hard geworden.

¹⁵⁹ Bedoeld wordt: de patiënt had niet alleen zeer veel pijn geleden.

verbinden, dat hy nauwlyks het opleggen ofte wegneemen van droog pluksel konden verdraagen. Het een en ander gaf mij naadenken ¹⁶⁰ ende deed het mij nu niet voor zoo een eenvoudig maar quaadaardig accident aansien.

Den 15 februarij sneed ik de fungus met ontrent een vingerbreed der omleggende huyl ende ondergeleegen vliys weg, bragt vervolgens door hegingen de lippen der wonde zoo naar bij elkander als doenlyk was. Dog de heginge was vrugteloos, ik moest de selve den derden ofte vierden dag wegneemen ende naarlaaten, want de wonde veranderden in een vuile zweer, uyt de welke een vrij sterke suppuratie ¹⁶¹ van dunne roogagtige pus vloeyden.

p. 22

Het welke niet tegenstaande ik mundificeerende ¹⁶² middelen gebruykten eenigen tyd continueerden, dog wierd allengskens suiver ende was in het laast van maart 1779 volkoomen gecicatriseert. ¹⁶³

De patiënt verklaarde mij in de laaste [sic] operatie veel minder dan in de voorige behandelinge geleeden te hebben. Klaagde ook niet meer over het verbinden, maar zeyde hem de pijn sedert was als weg genoomen. Eens ofte twee maal heeft hij naar de laaste operatie, als ik de wonde wat scherp verbond, die pyn zig tot in zijn zyde uytstreckende gevoeld, dog word nu geen pijnen in de zijde ofte deij gewaar ende kan heel wel gaan zonder hinder.'

nr. 12

Beklemde breuk

Dit moet een beklemde breuk geweest zijn met afsterving van een deel van de darm of van de darmwand of van het mesenterium. De prognose van de medicinae doctor: 'dat de dood wel haast een eynde aan zijn ellende zoude maaken' was dan ook redelyk.

Gezien de genezing lijkt de laatste veronderstelling, beklemde breuk met als inhoud een deel van het mesenterium nog het waarschynlykst.

(vervolg p. 22)

'1778 den 15 november wierd ik versogt een man, 70 jaaren oud, te visiteren ¹⁶⁴, hebbende accident ¹⁶⁵ aan 't scrotum ¹⁶⁶, het welke hij mij verhaalde op de volgende wyse bekoomen te hebben: 'Ik heb (zeyde hij) op ofte aan die plaats nooyt eenig ongemak gehad

p. 23

¹⁶⁰ naadenken = maakte mij achterdochtig

¹⁶¹ suppuratie = ettering.

¹⁶² mundificerende = etter opwekkende.

¹⁶³ gecicatriseert = verlidtekend.

¹⁶⁴ visiteren = bezoeken.

¹⁶⁵ accident = ongemak.

¹⁶⁶ scrotum = balzak van de man.

dan sedert agt daagen op het huisje ofte gemak ¹⁶⁷ zittende, voelde ik schielyk iets in het scrotum zakken, zonder pijn. Ik ondersogt terstont ende bevond in de regter zijde van 't scrotum iets harts, ontrent de groote van een peypenkop, het welke zeer ras in groote toenam; bleef egter sonder pijn. Ook hebbe ik er nu geen pijn aan. Over eenige daagen (vervolgde hij) heeft een doctoer ¹⁶⁸, met wien ik geraadpleegd hebben, het ongemak gesien ennde mij geordonneert verscheyde lavamenten ¹⁶⁹ te zetten, pap van roggemeel op 't accident te leggen ende het scrotum te schorten ¹⁷⁰, het welke ook altemaal ¹⁷¹ gedaan is. Naar ¹⁷² het eerste lavament is afgang gevolgd, dog de anderen zyn van dat effect niet geweest.' Tot hier toe het geene mij den patiënt (op het geene ik hem nauwkeurig ende herhaalde reyse ondervraagden) berigten.

Het accident dan selve beschouwende, bevond ik het scrotum ontrent de groote van twee vuisten, daar bij geïndureert ¹⁷³, zeer gespannen, donkerroot ende lootverwig van couleur. Onder in 't midden van het scrotum was een swart plekje ontrent de groote van een stuiver, daar het epidermis ¹⁷⁴ gesepareert was. Ook was 'er een tumor aan de regterzyde van de liesch daar de bubonocel ¹⁷⁵ koomen. Dit alles gevoegd bij het verhaal des patiënts dogte mij reeden genoeg te zyn, het accident voor een waare, volkooime reets beginnende te sphaceleren hernia ¹⁷⁶ aan te zien. De patiënt was zwak, zijn pols kleijn en rap, hij woonde buiten de stadt ende ik was 'er maar in 't voorbij gaan aangeropen. Raaden derhalven met het geenen den doctoer geordonneert had eenvoudig voor ¹⁷⁷ te gaan en zijde aan hem in een gevaarleyken staat te zyn ende zijn vrienden dat de dood wel haast ¹⁷⁸ een eynde aan zyn ellende zoude maaken.

Twee daagen daar naar wierd ik 'er expresselyk ¹⁷⁹ versogt ende men seijde mij het accident

p. 25

doorgebrooken en 'er een meenigte pus was uitgevloeyt.

Ik bevond toen een kleyne opening in 't perinaeum ¹⁸⁰ de welke ik terstont tot ontrent de lengte van twee vingers breed vergroten. Het scrotum was in die twee daagen merkelyk kleynder geworden ende als ik daar aan drukten, vloeyder uit de gemaakte incisie ¹⁸¹ nog een meenigte pus, zijnde dun, bleekroot van couleur ende met weinig reuk. Twee daagen

¹⁶⁷ huisje of gemaak = WC.

¹⁶⁸ doctoer: bedoeld wordt een medicinae doctor, een man die een universitaire studie in de geneeskunde had gevolgd en afgesloten had met een promotie.

¹⁶⁹ lavament = het inbrengen van een vloeistof in de endeldarm met als doel de vaste ontlasting te doen afkomen.

¹⁷⁰ schorten = optrekken.

¹⁷¹ altemaal = allemaal.

¹⁷² naar = na.

¹⁷³ geïndureert = hard geworden.

¹⁷⁴ epidermis = opperhuid, bovenste laag van de huid.

¹⁷⁵ bubonocel = liesbreuk; bubo = rond gezwel.

¹⁷⁶ hernia = ongewandbreuk; sphaceleren: bedoeld is dat het afgestorven deel van de ingewanden aangetast is door koudvuur (gangreen), een dodelijke ziekte.

¹⁷⁷ voor = voort.

¹⁷⁸ haast = spoedig.

¹⁷⁹ expresselyk = uitdrukkelijk.

¹⁸⁰ perinaeum = bilnaad.

¹⁸¹ incisie = insnijding.

daar naar maakten ik ook een opening in het scrotum, waar uit soortgelyke pus vloeyden. Sedert de gedaane operatiën ende verdere behandelinge heeft den patiënt van pyn geklaagd die hij (zoo aangemerkt is) van te vooren niet gehad heeft.

In het vervolg hebbe ik het accident als een abces¹⁸² behandeld. De ontlastinge, die vrij sterk was, dog meest uit d'eerst gemaakte incisie, zoo veel doenlyk was bevoorderende, den patiënt een geregelde diët ende het gebruik van decoct. cort. peruv.¹⁸³ voorgeschreeven. Alle de dreygende toevallen¹⁸⁴ vergingen allengskens¹⁸⁵; 'er bleef egter

p. 26

aan de regter zyde zoo aan de liesch als scrotum een tumor tamelijk groot, in de liesch sagt ende in het scrotum hart. Met cataplasma resolvens¹⁸⁶, het scrotum te schorten¹⁸⁷ enz. continueerende, was de patiënt binnen twee maanden (gerekent van den tyd dat hy het accident had beginnen t'ontdekken) volkoomen herstelt.

Geduurende den tyd dat ik den patiënt behandelde hebben ik hem nog verscheijde reysen¹⁸⁸ onder andere gevraagd of hij 'er doen¹⁸⁹ het in 't vervolg grooter wierd, geen pijn aan kreeg enz. Ende hij bleef altyd bij zyn eerste gezegdens; dog vermits mij de zaak om de contrariën¹⁹⁰ gevolgen ongeloovelijk¹⁹¹ voorquaamen, hebbe ik hem naar¹⁹² hij herstelt was, nogmaals exact ondervraagd. Hy zeyde toen: 'Ik kreeg een koorts die twee daagen duurden ende was nog niet af toen ik iets (als booven) in mijn scrotum voelde, dog ik hebbe het 'er niet in voelen koomen.'

nr. 13

Gezwellen aan de lip

Twee kleine tumoren aan de lip. De conservatieve behandeling door meerdere chirurgijns geprobeerd, hielp niet. Uiteindelijk bracht de excisie genezing; dat is ook nu nog de enig juiste therapie.

p. 27

'In 't begin van den somer 1778 vertoonde mij een vrouw, 55 jaaren oud, een accident. Ende was toen als twe neffens elkander staande, platte, diepe wratten, d'een de groote van een

¹⁸² abces = ontsteking.

¹⁸³ decoct. cort. peruv.: afkorting van decoctum corticis chinae. Afkooksel van de kinabast, een veel toegepast koortswerend middel.

¹⁸⁴ toevallen = complicaties.

¹⁸⁵ allengskens = langzamerhand.

¹⁸⁶ cataplasma resolvens = een pap die door broeien het lichaamsdeel zacht maakt.

¹⁸⁷ schorten = optrekken.

¹⁸⁸ reysen = malen.

¹⁸⁹ doen = toen.

¹⁹⁰ contrariën = omgekeerde.

¹⁹¹ ongeloovelyk = ongeloofwaardig.

¹⁹² naar = nadat.

grouert ¹⁹³ en d'ander wat kleinder geplaatst in 't midden der roode ¹⁹⁴ van de onderste lip. Zij had al van over vijf of ses jaaren klooven aan die lip gehad, zoo sommige luiden s'winters hebben, met dat onderscheit dat zij 'er zoo wel des somers als s'winters en dus bij aanhoudentheit mede was behebt geweest. In april 1777 had zy 'er een platagtig ende eenigsints diepzittende puistje ofte wrat beginnen t'ontdekken. Het welke grooter wordende, vier maanden daar naar door een chirurgijn geduurende den tyd van een maand vrugteloos met bijtmiddelen behandeld was. Die haar toen het wegsneyde aanraaden; waar voor sij vreesende agterbleef ¹⁹⁵, welke selve vreesse haar nu ook wederhiel [sic] mij (zoo ¹⁹⁶ de langduurigheid van het accident als reets vrugteloose behandeling) t'openbaaren. Ik

p. 28

tragte dan de gesegde wratten (door het aanbrengen van lapis infernalis ¹⁹⁷) t'extirperen ¹⁹⁸. Naar ik dat eenigen tyd zonder te voorderen gecontinueert had, proponeerde ¹⁹⁹ ik haar de operatie. Dit wilde zij (dan ²⁰⁰) niet toestaan waarom ik haar de verdere behandeling ontseijden.

Zij begaf sig terstont bij een ander chirurgijn aan wien zij het voorverhaalde ook versweeg. Hij raakten het accident twee à drie maal s'weeks met lapis infernalis ²⁰¹, deed 'er nu en dan wat d'escar ²⁰² af wanneer het gemeenlyk wat bloeden, dog wierd dan terstont door 't wederom aanbrengen van lapis infernalis ²⁰³ gestilt.

In den tusschen tijd ik haar niet behandelde, zag ik het accident van tyd tot tyd ende bemerkten dat het in 't eerst ontrent egaal ²⁰⁴ bleef, dan was 't wat kleynder, ende dan wat grooter. Eenigen tijd daar naar scheen de kleinste wrat uit-

p. 29

roeijt te zijn en de grootste vertoonde zig in 't vervolg als een fungus ²⁰⁵. Wierd allengskens grooter en breyden zig verder in de lip uit; de lip zelve wierd ook dikker.

In het laatst van februarij (tot dien tyd wierd met de gesegde behandeling gecontinueert) raaden haar dien chirurgijn ook d'operatie, daar ²⁰⁶ toe ik in de volgende maand maart 1779 versogt werd, wanneer zij ook de langduurigheid enz. pag. 27 aangehaald verhaalden. Voegden daar bij dat de pijn sedert eengen tyd merkelyk had toegenoomen ende zij 'er somtyts scherp steekende pynen aan leed die alse aankwaamen haar deden opspringen.

¹⁹³ grouert = grauwe erwt.

¹⁹⁴ roode: bedoeld is in het midden van het rode gedeelte van de lip.

¹⁹⁵ agterbleef = weg bleef.

¹⁹⁶ zoo = zowel

¹⁹⁷ lapis infernalis: zie noot 130.

¹⁹⁸ extirperen = letterlijk: ontwortelen, hier: verwijderen.

¹⁹⁹ proponeerde = stelde ik haar voor.

²⁰⁰ dan = toen.

²⁰¹ lapis infernalis: zie noot 130.

²⁰² escar = eschara = korst.

²⁰³ lapis ingernalis: zie noot 130.

²⁰⁴ egaal = hetzelfde.

²⁰⁵ fungus: letterlijk: zwam, hier: paddestoelvorming gezwel.

²⁰⁶ daar = waar.

Op den 12 der laast genoemde maand (zynde den dag dat ik d'operatie deed) was 't een fungus bij naar ²⁰⁷ als een lit van een vinger. Binnen in de lip onder den fungus waaren twee blaauwe knobbeltjes; ook was de lip zeer gedwollen. Ik

p. 30

sneed de fungus en blaauwe knobbeltjes met een gedeelten van het gesunde weg, deed de heginge en verder behandeling naar de kunst. En de vereeniging ²⁰⁸ volgde in korten tyd zoo dat de vrouw nu volkoomen van haar accident herstelt is.'

nr. 14

Letsel aan de urinebuis met als complicatie gangreen

Deze jongeman heeft zeer waarschijnlijk een letsel aan de urinebuis (urethra) opgelopen, een gehele of gedeeltelijk ruptuur, ook nu nog een zeer ernstig letsel.

Het lukte soms wel, soms niet een catheter in de blaas te brengen. Dan kwam er alleen bloed tevoorschijn; de catheter maakte dan een zogenaamde fausse route en verdween door de urethrascheur in de omgeving.

Er ontstond tenslotte een begrijpelijke infectie, vergezeld van een urine-phlegmone die de dood veroorzaakte.

Dit is bovendien het enige geval van een lijkopening (obductie) die echter geen uitsluitsel aan de chirurgijn verschafte; hij wist namelijk niet waar te kijken.

p. 30

'1779 den 14 july s'namiddags ontrent vier uren wierd ik verzogt bij een jongeman byna twee en twintig jaaren oud. Den welke mij verhaalde daags te vooren s'avonts circa half neegen door een val op de kant van een schip zig aan zijn penis beseert te hebben en dat 'er ook bloed uit de urethra ²⁰⁹ gevloeit was. Ik konde geen uiterleyke belediging ²¹⁰ ontdekken, dan den onderbuik was zeer gespannen. Waar over hij ook 't meeste klaagden, want sedert zijn val had hij niet kunnen wateren.

Ik wilde hem terstont aderlaaten, dog vernam dit reets den selven avond naar zyn val verrigt.

p. 31

was; ook dat dien chirurgijn in d'urethra gespuut had, een fomentatie ²¹¹ had geapliceert, ol. olyvar.²¹² doen inneemen enz. Ik raade hem zig aan dien chirurgijn te houden, dog hy seyde mij die nu niet in de stadt te zijn. Verzogt mij ik wilde hem tog helpen, want het hem onverdraaglyk was langer in dien staat te blyven. Ik stelde hem dan een enema ²¹³, waar naar afgang volgden, dog geen ontlasting van urine. Ik tragen vervolgen ²¹⁴ door een

²⁰⁷ bij naar = bijna.

²⁰⁸ vereeniging = heling van de wond.

²⁰⁹ urethra = urinekanaal.

²¹⁰ belediging = beschadiging.

²¹¹ fomentatie = behandeling met warme omslagen.

²¹² ol. olyvar. = oleum olivarum = olijfolie.

²¹³ enema = lavement; zie noot 144.

²¹⁴ vervolgen = vervolgens.

catheter ²¹⁵ d'urine te ontlasten, waar in ik toen niet konde slaagen. Ik gebruikten dan een bougie ²¹⁶, die ik allengskens ²¹⁷ (naar ²¹⁸ 'er zig een gedeelten zoo gequaguleert ²¹⁹ als dun bloed uit d'urethra ontlast had) tot in de blaas bragt. Langs dees' bougie vloeiden zoo bloed als urin. Dit verligten hem merkelyk zoo dat ik den volgenden dag dus continueerde. Den 26 dito s'morgens ten half vijf vierd ik wederom versogt. Ik bevond de vesica ²²⁰ sterk opgeset en de bougie was 'er eenige uren uitgeweest. Ik hernam toen wederom de catheter in de blaas te brengen, het welke dan gemak-

p. 32

kelijk ging. 'Er ontlaste zig daar door een groote quantiteit urine met bloed geverft. Dees' laaste operatie was hem zoo wel bevallen dat hij mij dien selven dag s'namiddags 'er weder toe versogt. Ik raade hem nog wat uit te stellen, dog door zijn ernstig verzoek ging ik aan 't werk. Ik had meerder moeite om de catheter in de blaas te brengen en 'er ontlaste zig door de selve by droppelen circa drie oncen²²¹, het grootsten gedeelten bloed, en maar weinig urine. Den selven avond bragt ik de catheter wederom gemakkelyk in, waardoor veel urine ontlast wierd, dog zoo nu als in 't vervolg altijd met bloed gemengd. Er ontlaste zig van tijd tot tijd, ook zonder catheter ofte bougie, zoo gequaguleert als dun bloed, ook wel urin, dog niet genoeg. Ik had al verscheide reises ²²² getragt de catheter ofte bougie geapliceert ²²³ te laten, dog dit ging niet zoo dat ik daaglyks met met [sic] cathetriseren moest voortgaan. Dat geen 'er zig telkens 't eerst door de catheter ontlaste,

p. 33

was gemeenlyk bloediger dan het laaste, de patiënt wierd swakker, kreeg koorts, geraakten aan een diarrhaea. Een vermaard doctoer tragten zoo 't een als ander door inwendige middelen tegen te gaan, dog alles vrugteloos. De toevallen ²²⁴ vermeerderden, de urine wierd sterker ruikende, het schrotum begonst te swellen, de peijnen, zoo in 't scrotum, urethra als onderbuik naamen toe met als gevolg van gangraena ²²⁵. Den 30 dito vóór de middag bragt ik de catheter voor de laatste reis tot in de blaas, waar door ook nog veel urine, sterk ruikende, ontlast wierd, dog dien selven avond konde ik geen catheter ofte bougie meer inbrengen. Ik deed dan nog verscheide scharificatiën in het

²¹⁵ catheter: buis, hard of buigzaam, die in de blaas werd gebracht om de urine te laten weglopen.

²¹⁶ bougie: buigzame staaf; hier wordt bedoeld een slappe catheter. De hiervoor genoemde catheter zal dan een harde geweest zijn.

²¹⁷ allengskens = langzamerhand.

²¹⁸ naar = nadat.

²¹⁹ gequaguleert = gecoaguleerd = gestold.

²²⁰ vesica = blaas.

²²¹ drie oncen = (medicinaal gewicht) 94 gram.

²²² reises = malen.

²²³ geapliceert: bedoeld is dat de chirurgijn probeerde de catheter in de blaas te laten zitten.

²²⁴ toevallen = aanvallen, vermoedelijk aanvallen van pijn. De schrijver rept nergens over het opnemen van temperatuur.

²²⁵ met als gevolg van = met als gevolg gangreen. Gangreen of koudvuur is een door de bacterie antrax veroorzaakte ziekte die dodelijk was en nog steeds is.

scrotum, waar uit dien volgende nacht veel bloed vloeiden. Eindelyk stierf den patiënt den 31 dito 's namiddags ontrent één uur.

Ik oopende één uur naar zyn dood den onderbuik en scrotum welke als ook de blaas sterk gegrangraeneert waaren. Tusschen ofte onder de bekleetselen van den onderbuik vond ik veel

p. 34

geëxtravaseert ²²⁶, bedorven bloed alles met een scherpen stank. De omstandigheid liet geen verder onderzoek toe.'

nr. 14

Ontwrichting van het sleutelbeen

Een geval van sleutelbeenontwrichting bij de aanhechting aan het borstbeen (het sternoclaviculair gewricht). Niet duidelijk wordt, of hij nog meer letsels had.

De reacties op de hier alleen genoemde luxatie lijken sterk overdreven; mogelijk waren er nog ribfracturen bij, waardoor zijn bewegingen zo pijnlijk waren.

p. 34 (vervolg)

1779 den 29 junij ontrent den middag wierd ik verzogt bij een' jongman, 21 jaaren oud, den welke van een meulen balcon gevallen was in 't gras en daar als dood bleyven leggen ²²⁷. Aan de woning des patiënts koomende, quamen 'er eenige menschen die hem op een ladder droegen, met welke ladder ik hem deed' nederleggen. Ik bevond zyn pols zeer swak en kleyn; zyn aangezicht bleek; de schuim of broes op de mond en' hem bynaar zonder beweginge zoo dat ik dagte de dood na bij was.

Ik deed hem terstont een ruime aderlating op den arm. Hij begonst allengskens ²²⁸ eenige beweginge te maaken, vervolgens sterk te schreeuwen en te raaskallen. Ik vraagde hem of hij

p. 35

pyn in 't hoofd had? Hij zeyde: 'Neen'. Ik vraagde: 'Waar dan? Hij zeyde: 'Overal'. Vervolgend vomeerde ²²⁹ hij wat galagtigs en deed' niet anders als geweldig schreeuwen en raaskallen. Ik gebood men zoude hem te bed leggen en geduurig theewater met zoetemelk ²³⁰ doen drinken het welke zoo geschiede.

Den selven dag s'namiddags ten 4 uren ging ik hem wederom zien. Bevond hem wat bedaarder, dog niet ten vollen present. Hij klaagde toen van pijn door 't heele lighaam; konde zig ook niet verleggen, was zeer onrustig en wilde telkens van anderen verlegt zijn, wanneer hij zeyde gekraak in zyn rug t'ontdekken. Dog ik zyn rug onderzoekende, konde

²²⁶ geëxtravaseert = uitgestort, uit de vaten getreden bloed.

²²⁷ leggen = liggen.

²²⁸ allengskens = langzamerhand.

²²⁹ vomeerde = braakte.

²³⁰ zoetemelk = gewone melk, in tegenstelling tot zure karnemelk.

daar nergens eenige beledigingen ²³¹ gewaarworden. Dan ik bevond toen dat het linker os clavicula ²³² met het os sternum ²³³ uitwendig gedислоceert ²³⁴ was.
s'Anderendaags konde hij niet overend koomen en wierd in 't vervolg onbeweeglyker zoo dat hij circa

p. 36

de volgende 14 dagen op zyn rug regt uitgestrekt, met het hoofd zoo laag als met de voeten, moest leggen bleyven. Hij konden dan in dien tijd nog door zig zelve, nogte' door behulpe van anderen in een andere situatie gebragt werden. Dit maakten de behoorlyke behandeling (der gezegde dislocatie) ondoenlyk. En naar dien tijd was het zoo vast t'zaam gegroeyt dat de herstellingen ²³⁵ onmoogelyk was en vervolgens verder aan de natuur moest werden overgelaten. In 't vervolg begonst hij zig te kunnen beweegen, in 't eerst met krukken en daarnaar zonder, te gaan. En alles wierd door den ²³⁶ tyd beeter zoo dat hij mij ontrent een jaar daar na zeijde zyn arm wederom zoo goed als voor den bekoomen val te kunnen gebruyken.'

²³¹ beledigingen = beschadigingen.

²³² os clavicula = sleutelbeen.

²³³ os sternum = borstbeen.

²³⁴ gedислоceert = ontwricht.

²³⁵ herstellingen: de schrijver bedoelt dat hij niet meer in kon grijpen bijvoorbeeld door extensie.

²³⁶ In de Boschboombladeren staat hier 'ten', maar ik ben er in 2014 van uit gegaan dat dit een zetfout of kopiïstenfout is geweest en heb er dus 'den' van gemaakt.